

Projektet om Kattegat-Skagerrak-regionens kulturudvikling under 1800-tallet er et tværvidenskabeligt forskningsprojekt i et samarbejde mellem universiteterne i Göteborg, Oslo, Bergen, Århus og Aalborg; Agder Distrikthøgskole; museerne i Uddevalla, Kristiansand, Randers og Grenå; arkiverne i Arendal, Hjørring og Skagen; Statsarkivet i Kristiansand og folkemuseumskivet i Bergen.

Det er projektets mål under helhed at analysere ændringerne i hverdagskulturerne i regionen fra begyndelsen af århundredet til slutningen. Dette arbejde foregår i en række arbejdsgrupper, der hver især tager sig af 1) den økonomiske udvikling, 2) fiskeriets ændringer, 3) kommunikationsforhold, 4) migration, 5) vækkelse og foreningsdannelse og 6) mødet mellem borgerkultur og almuekultur.

Projektets sekretariat findes på Aalborg Universitetscenter og adressen er:

Kattegat-Skagerrak-projektet

AUC

Postbox 159

Dk-9100 Aalborg

(Tlf. (068) 15 91 11, lokal 178 (kl. 09-12)

sekretær: Barbro Johansen)

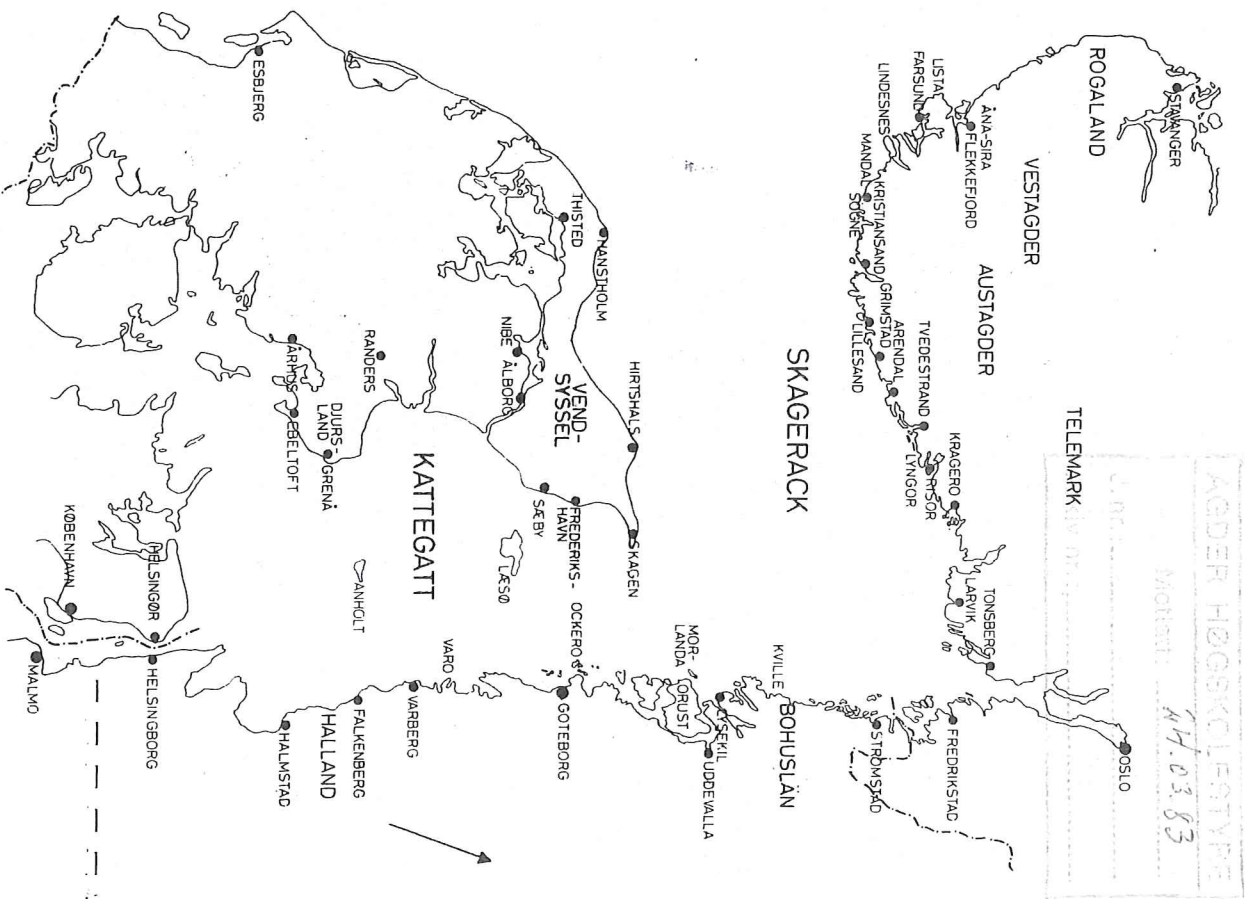
Redaktionsudvalg: Hans Tyy, Anders Gustavsson og Peter Ludvigsen.

Redaktionens adresse:

AUC

Postbox 159

Dk-9100 Aalborg

KATTEGAT - SKAGERRAK

PROJEKTET

MEDDELELSER

nr 1 1982

Kattegat-Skagerrak-regionens
kulturd udvikling
under 1800-tallet

RAPPORT FRA FELLTARBEJDET I SØGNE
JUNI 1982

(Gruppe 5: Religiøse vækkelser og foreningsliv)

Redaktion for serien: Hans Try, Anders Gustavsson
og Peter Ludvigsen

Aalborg og Göteborg 1982

INDHOLD	
Indledning	5
Hans Try: GJENNOMBROTTSTID FOR "ASSOCIATIONSANDEN" I SØGNE	9
Vagn Wählén: DRIKKERI, DANS OG NATTELØBERI	24
Kommentar af Hans Try	45
Peter Ludvigsen: SPANGEREID MISSIONSFØRENING 1857-1929	52
Kommentar af Bjørn Slettan	67
Anne-Lise Schou Pedersen: OMKRING MISSIONEN OG KVINDERNE	73
Kommentar af Rune Birkeland	109
Anders Gustavsson: "DE FRIE VENNER." EN VÄCKELSERÖRELSE SOM LOKAL MINDRITTSKULTUR	112
Kommentar af Hans Try	143

Tryckt med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga
forskningsrådet (HSFR)

Meddelelser fra Kattegat-Skagerrak-projektet, nr 1, 1982.
ISSN 02 80 8463

1983: Kattegat-Skagerrak-projektet
Trykt i Lund og Aalborg
Distribueres af: Kattegat-Skagerrak-projektet

AUC
Postbox 159
DK-9100 Aalborg
(tlf. 08-159111, lok. 178 Kl 09-12)
Trykcentreren
AVC Lund 1983

INNLEDNING

På Kristiansand-møtet i januar 1982 ble det i gruppe 5 fram-satt ønske om å få i stand en form for gruppeseminar seinere på året. Motiveringen var at medlemmene i gruppa skulle bli bedre kjent med hverandre, og få inspirasjon ved å utveksle resultater og ideer. Videre var tanken at et tverrordisk samarbeid om konkrete studieobjekter skulle gi deltakerne kunnskap om og innsikt i forholdene i andre land enn sitt eget. Det ble vedtatt å legge seminaret til Agder. Litt kildestudium og feltarbeid skulle søkes kombinert med felles drøftinger i gruppa.

Gruppe 5 innenfor Skagerrak-Kattegat-prosjektet har som ar-beidstittel over sitt felt satt "Religiøse vekkelser og for-eningsliv". På bakgrunn av hovedemnet i prosjektet - de gjen-nomgripende samfunnsendringer som 1800-tallet er preget av - vil en undersøke framveksten av organisasjoner, nye sosiale bånd og tilknytningsformer. Særlig vekt er hittil blitt lagt på de religiøse foreningsdannelsene. Disse kom på et tid-lig tidspunkt og var så omfattende at de tok form av folke-bevegelser (Lekmannsrørsle, misjonsak). Foreningene fulgte i sporet etter gjentatte vekkelser, som betydde fornyelse og vitalisering av det religiøse liv. Tanken er også at et stu-dium av disse ting skulle hjelpe til å avdekke holdningsend-ringer og utbredelse av nye ideologier.

Til emne for undersøkelsene under gruppeseminarret ble også valgt det religiøse liv i forskjellige foreninger og samfunn. Prosjektdeltakere fra Kristiansand og omliggende distrikter laget et opplegg som omfattet arkivstudier og feltarbeid.

Disse var: Hans Try, Rune Birkeland, Harald Olsen, Olav Abrahamsen og Bjørn Støttan. Med hjelp av statsarkivar Laurits Repstad ble det på Statsarkivet i Kristiansand funnet fram kilder og litteratur som kunne nyttes på lesesalen. Det ble laget en liste over informanter, mest eldre folk fra Søgne sogn vest for Kristiansand. Det var også planlagt å ta med noen fra en annen lokalitet, Hægealand, men det viste seg at tidsfaktoren gjorde det nødvendig å konsentrere seg om ett område.

En del stoff ble kopiert og utsendt med den hensikt å gi deltakerne informasjon og mulighet til å gjøre et visst arbeid. Det gjaldt avsnitt i en bygdehistorie om det religiøse liv, artikler om Løkmannsbevegelsen, historisk og nåtidig, av Pål Repstad og Otto Hauglin, og litt kildestoff fra distriktet, blant annet utsnitt av en beretning om en vekkelise i Kristiansand i 1883.

Seminarret fant sted i uka 7.-11.juni. Deltakerne fra Danmark var: Jutta Bojsen-Møller, Anne-Lise Schou Pedersen, Vagn Wåhlin og Peter Ludvigsen. Fra Sverige: Anders Gustavsson. De to første dagene ble mest brukt til studier på Statsarkivet, seinere var deltakerne ute og tok intervjuer. Anders Gustavsson hadde laget en utførlig spørreliste for anledningen. To

kvelder møttes de danske og svenske deltakerne med de norske gruppelemmene for å drøfte resultatet av arbeidet med kildene og for å planlegge det videre arbeidet i gruppe 5.

Intervjuene og de skriftlige kildene gav grunnlag for rapporter eller artikler fra de danske og svenske deltakerne. Supplerende undersøkelser ble foretatt i forbindelse med møtet i Lillesand seinere på sommeren.

Peter Ludvigsens artikkel tar utgangspunkt i en protokoll for misjonsforeningen i Spangereid (nå i Lindesnes kommune). Elvers har alle lagt hovedvekt på stoff fra Søgne. Det var da naturlig som en innledning fra norsk side å lage en kort oversikt over tidlige "associationer"/foreninger i bygda. De norske deltakerne i gruppa har dessuten laget kommentarer til hver sine artikler.

Både de tilreisende og nordmennene har gitt uttrykk for at de var fornøyd med utbyttet av seminarret. Ønsket om et bedre samspill i gruppa ble oppfylt, og de som kom utenfra fikk en viss innsikt i sider ved det religiøse foreningsliv på Agderkysten, en innsikt som forhåpentlig vil komme til nytte i det videre arbeidet med lokale undersøkelser og fellesnordisk sammenligning. Et nytt seminar med feltarbeid er planlagt sommeren 1983 i Bohuslän.

Det må understrekes at artiklene som presenteres i dette første nummeret av "Meddelelser fra Kattegat-Skagerrak-prosjektet" har en foreløpig form. De presenteres slik nå

med den hensikt å få videre debatt og kommentar både innen-
for og utenfor prosjektet.

Underskrevne har hatt hovedansvaret for redigeringen av
dette nummeret. Barbro Johansen ved prosjektets sekreta-
riat har renskrevet manuskriptene for trykking.

Kristiansand i desember 1982

Rune Birkeland   Hans Try   Bjørn Sieltan

Hans Try:

GJENNOMBROTSTID FOR "ASSOCIATIONSANDEN" I SØGNE

Det var i tida frå 1840 til 1870 at "associations"-tanken hadde sitt gjennombrutt på Agder. "Associations"-omgrepet var ikkje ukjent i landsdelen tidlegare heller. Såleis kom dei første prestedomnerte selskapa til å fremje opplysning og gode seder i enkelte bygder alt i 1790-åra, og i byane var det selskapelege klubbar og til dømes dramatiska selskap. Leseselskap og sokneselskap blei skipa i dei par første tiåra av hundreåret og først i 1830-åra. Men dei fleste må ha hatt mindre tilslutning i breie lag og som regel kort levetid. Som regel var dei avhengige av "kondisjonnerte" som leiarar, jamvel om det her fans unntak. I slutten av 1830-åra kom enkelte måtehaldsforeningar både i bygd og by. Assuranseselskap blei skipa i enkelte tilfelle frå først i hundreåret - også i bygder langs kysten -, og i 1820- og 1830-åra kom enkelte sparebankar, først i byane.

Men det var mellom 1840 og 1870 at foreningar og andre assosiasjonar blei ein vanleg og allment akseptert måte å slutte seg saman på for folk som ville fremje sams interesser. I alle sosiale lag bortsett kanskje frå blant dei minst ressurssterke lærte folk seg å meistre assosiasjonsprinsippet.

Dette er etter måten tidleg i landsmålestokk. Mange stader elles kom ikkje gjennombruttet for det nye fenomenet før

omkring 1870, og i innlandsbygder og nordafjells ofte ikkje før i 1880- og 1890-åra. På Agder synes gjennombrøttet å komme omtrent samstundes langs heile kysten, og ikkje mykje tidlegare i byane enn i kystbygdene. Elles i landet var gjerne byane langt tidlegare ute med foreningar og liknande. Elles finn ein også på Agder dei typiske "bølgjene" når det gjeld skiping av assosiasjonar og oppbløming av foreningsliv: ei bølge i 1840-åra, ei omkring 1870 og ei i 1880-åra. Men det kan synas som om foreningsskipinga var etter måten livleg i denne landsdelen også i 1850-åra då det mellom anna kom ein del fråhaldslag og misjonsforeningar, om ikkje så mange som i ti-året før. I 1850-åra kom det også ein god del assosiasjonar på det økonomiske området: assuranselag, partsreiarlag osv., men få sparebankar. 1880-åra merkjer seg også ut med mange foreningsskipingar, men ein må likevel kunne seie at gjennombrøtsperioden då var over.

På kartet dannar Agder ein sirkelsektor med spiss vinkel, med Bykleheiane som sentrum og kysten som periferi. Bygda Søgne ligg omtrent midt på den krumme kystlinja, like vest for Kristiansand. Bygda ligg omtrent på grensa mellom to regionar om ein ser på næringslivet. I austre del av Agder var det mykje skogbruk, stor skipsfart og skipsbygging på 1800-talet, mens ein i vest måtte sette sin litt til heller magre jordflekkar og leve av jordbruk i noe høgare utstrekning. Mange måtte også ty til arbeidsvandringar: til kysten av austre Agder, til sildefiskedistrikta på Vestlandet eller i sjøfart. Like viktig var skilljet mellom dei sjø-

vende kystbygdene og bygdene innanfor økonomisk og kulturelt. Søgne var ei typisk kystbygd.

Det blei drive ein god del skipsfart frå bygda, og mange var sjøfolk ein større eller mindre del av året, ofte med skip frå Kristiansand. Sluppfarten på Nord-Jylland var viktig for mange, likeins lokalt fiske, ikkje minst salsfiske av hummar og laks, etter kvart også av makrell. Litt skogbruk var det også, men jordbruket stod likevel fundamentalt i næringslivet. Produksjon til eige forbruk heldt til dels på å bli avløyst av produksjon til sal. Alt i 1840-åra blei det selt ein del poteter til Kristiansand. Bondene langs kysten dreiv typisk kombinasjonsnæring av jordbruk, fiske og sjøfart. "Reine" fiskarar fans mest ikkje, og for mange var også sjøfart eit typisk sesongarbeid, som også gjerne hørte ungdomstida til.

Søgne var ei utprega egalitær bygd. Det budde bare ein embetsmann, presten. Det var få rike, men ein del bønder, skipperar og partsreiarar var velstående. Fattigdom var det etter måten lite av. Jorda var blitt oppdelt i familiebruk som i mest utrulleg grad var blitt utjamna i storleik. På eit vanleg bruk kunne dei dyrke poteter nok og litt korn, og halde to til fem kyr. Sosialt sett er det karakteristisk for 1800-talet at det danna seg ei ny mellomgruppe som i mangt prega bygda og som til dels stod utanfor eller over dei vanlege bondene. Det var lærarar, handelsmenn osv. Noen bønder hadde også nær kontakt med denne gruppa som til dels hadde sterkt indre samhald. Påfallande mange i denne mellom-

gruppa var innflyttarar. Ofte kom dei sjølve av bønder. I 1815 var det 1400 menneske i bygda, i 1890 3000, altså meir enn dobbelt så mange.

Søgne var mellom dei bygdene som fekk leseselskap i biskop Peder Hansens tid omkring år 1800.¹ Sokneprest Friderichsen var drivkrafta, elles veit vi ennå ikkje meir om dette selskapet. Leseselskapet eksisterte knapt i 1811, for då fungete same sokneprest aleine som "Søgne-Commission" under det nye Selskapet for Norges Vel, men det er ikkje meldt om sokneselskap i bygda.²

Heilt fram til 1830-åra må ein før det kjem opplysningar om ein ny "association" i Søgne. Selskapet for Norges Vel vakna då etter ein dvaleperiode. På Agder kom det 16 sokneselskap og 14 leseselskap som lokale underavdelingar.³ Alt i 1831 blei sokneprest Salvesen i Søgne, lensmannen og tre bønder medlemmer av landselskapet,⁴ og det var planar om sokneselskap, men dette blei ikkje noe av før i 1837, og då under leiding av den nye presten Hansen (kalt "Gode-Hansen i motsetnad til den noe strenge opplysningspresten "Vonde-Hansen" først i 1820-åra). Det nye sokneselskapet fekk i starten 17 medlemmer, som betalte om lag 16 spd. årlig i lagspengar. Desse skulle gå til rentefrie lån for dei som braut ny jord og til bokkjøp. Neste årsmelding (for 1838) tyder helst på stagnasjon i verksemda. Det hadde ikkje komme vidare nye medlemmer, men "Flere af" dei gamle, "skjønt ingenlunde i mere end middelmædige Kaar", hadde også dette året betalt ein dalar kvar, og bøkene som var

kjøpt, hadde "stadigen været i Cirkulation". - I annekset Greipstad blei det i 1837 skipta leseselskap med 17 medlemmer, "som yttre god laselyst".⁵

Vi veit ikkje korleis det gjekk med sokneselskap og leseselskap. Truleg fekk dei kort levetid. Men i 1860-åra blei det skipta eit liknande lag. Denne gongen var det - karaktaristisk nok - ikkje presten som var drivkrafta, men ein flokk innflyttarar av mellomgruppa, mest lærarar. Seminaristane Joh. Th. Storaker og Ole Fuglestedt var i september 1866 på møte hos kyrkjessonngar Abraham O. Rusten ein søndag etter gudstenesta. Dei ville planlegge ei forening til å fremje "Kundskaber og Oplysning" i Søgne sokn. Soknepresten, Peder Bjørnson, må også ha vore til stades, men det ser ut til at han og Rusten rauk ukklar så dei ikkje fekk utretta det dei sette seg føre. Men tre dagar etter var Fuglestedt og Storaker hos Askild Eeg og gjorde ferdig lover for Søgne Sogneforening.⁶ Mye tyder på at denne foreninga er identisk med Søgne Sogneselskap som året etter (i 1867) tok initiativ til å få skipta meieri i bygda (det første i amtet).⁷ Ei drivande kraft i sokneselskapet var då utskiftingsformann Johan Holmesland, også ein innflyttar, bror til Søren Jaabæk. Holmesland hadde tidlegare vore amtsagronom. - Men etter dette hører vi heller ikkje meir til dette sokneselskapet, som også kan ha direkte linjer tilbake til det gamle sokneselskapet frå 1830-åra.

I 1886 fekk sokneselskapet ein etterkommar i den nyskipta Landboforeninga som er direkte stamfar til Søgne bondelag

i dag, men som har avla mange assosiasjonsbarn så som skoglag, trygdelaug, sauelag osv. Desse er stort sett borte i dag. Det var bondene sjølve som sytte for å få skipa landboforeninga, men skipinga hadde samanheng med at det frå 1870-åra hadde komme liv i amtets landhusholdningselskap igjen.⁸

Søgne var ikkje mellom dei første bygdene i landsdelen som fekk misjonsforening. Alt omkring 1840 kom dei første by- og bygdeforeningane, og i 1850 var heile 34 foreningar på Agder-kysten tilslutta Det norske Missionselskap.⁹ Først i 1854 blei Søgne misjonsforening skipa, visstnok etter noe forearbeid omkring 1850 av presten Hansen, den same som fekk skipa sokneselskap og leseselskap, men som døydde i 1852.¹⁰

I 1854 var Peder Bjørnson (far til diktarar Bjørnstjerne Bjørnson) prest i bygda, og han interesserte seg ikkje for misjonsforeningar og liknande. Ein omgangsskolelærar frå bygda kalle saman til skipingsmøte og blei første formann, mens den nye kyrkjeseongaren, seminaristen Rusten frå Sunnmøre, blei formann i fleire år frå 1855. Foreninga fekk stor opposisjon og hadde alt i dette året 151 medlemmer. Det tyder på at organisering i foreningar av dette slaget nå ikkje kjendes unaturleg for breie lag i bygda.

Styremedlemmene i foreninga var samstundes krinslesarar - dei hadde ansvaret for å halde små oppbyggingar i kvar sin del - krins - av bygda. Eliten i foreninga var samstundes mellom dei som gav tonen allment i bygda. Påfallande mange var innflyttarar: Den nemnde Rusten var stor mann i bygde-

samfunnet tross i at han ikkje kom godt ut av det med presten - eller kanskje nett derfor. Lærarskolestyrarar Johan Theodor Storaker frå Halse var ein ung gåverik seminarist som hadde ein finger med i det meste av det som hende i Søgne omkring 1870 (han er nasjonalt mest kjend som folke-minnesamlar). Bonden Rasmus Christensen Føreid frå grannebygda Øyslebo blei snart ordførar. Osmund Nottosen Tangvall frå Hornnes var mellom anna omreisande bibelbud for Lutherstiftelsen. Og sist, men ikkje minst må vi nemne Ole Aunesen Tjomsland frå Laudal som hadde gått eit år på misjonsskolen i Stavanger, men måtte slutte for skuld sjukdom. Han slo seg ned som treleashtandlar m.m. i Søgne omkring 1860, og var mellom dei som blei lagd merke til. Med sitt store organisasjonstalant prega han misjonsforeninga frå først i 1850-åra.

Han tok der mellom anna opp spørsmålet om å få skipa ei eiga forening for Jødemisjonen. I dette fekk han stønad av blant andre Storaker og Rusten, men vann ikkje fram i 1860-åra, "sagen var for lidet klart".

I 1874 fekk Tjomsland gjennomført ei etter måten radikal omorganisering av misjonsforeninga, som frå då av heitte menighetsforening og skulle koordinere det lekemannskristelige arbeidet i bygda. Det blei slutt på personleg frivillig medlemskap, alle i Søgne menighet kunne stemme på årsmøtet. Ved sida av oppbyggjelig verksemd var pengeinnsamling til misjonsarbeid hovudsaka. Ikkje bare til det gamle Norske Missionselskap som misjonsforeninga hadde stått tilslutta,

men også til Jødemisjonen, Sjømannsmisjonen og Indremisjonen, seinare endå fleire misjonar.

Tjomsland var formann i den nye menighetsforeninga til han døydde i 1899. Etter han kom på rad to sokneprestar. Det syner det nære samband til det kyrkjelege menighetarbeidet.

Det blei skipa ei rad nye foreningar i tilknytning til menighetsforeninga, noen sprang direkte ut av den, andre hadde utspring i same miljø. Viktigast var kvinneforeningane (sjå Anne-Lise Schou Pedersens artikkel), som på 1800-talet ikkje arbeidde for kvar sine "misjonar" eller spesialforemål, men skaffa pengar allment til dei "misjonar" menighetsforeninga stødde. Første kvinneforening kom i 1862, i 1877 var det fire. Same år begynte organisert søndagsskoleverksemd. I 1882 begynte barneheimen "Salem" som hadde beinvegs utspring i menighetsforeninga, men som fekk sitt eige styre osv. Noe av det same galdt for den frivillige fattigpleien frå 1887.

Unge kvinders kristelige forening frå 1893 sprang fram frå same miljø. Det same galdt til dels Søgne ungdomslag frå 1895 der sokneprest Schønning var ein drivkraft ved skiping. Programmet var "almen-menneskelig dannelse paa kristelig grund". Dette laget svinga etter kvart over i meir frilynd retning, og noen medlemmer med sterk forankring i lekemannskristne krinsar braut ut i 1902.¹¹

Søgne hadde også fått totalfråhaldsforening frå 1883¹², og det var ungdommar i denne som kanskje mest aktivt arbeidde

for ei eiga ungdomsforening som dei i utgangspunktet tenkte seg sterkt knytt til fråhaldslaget. Også dette laget hadde sitt utspring i miljøet rundt menighetsforeninga. Søgne står elles i ei særstilling blant kystbygdene fordi det kom fråhaldslag så seint, dei fleste stadene kom det slike lag alt i 1840- og 1850-åra.¹³ Men truleg må ein sjå fråver av fråhaldslag heilt fram til 1880-åra nett på bakgrunn av den sterke stillinga misjonsforeninga og seinare menighetsforeninga hadde. Ein fann det rett og slett ikkje nødvendig med eiga fråhaldsforening. Arbeid for misjon, veking og oppbygging heime og for edruskap var sider av same sak. Det blei då også skipa ein særskild fråhaldsorganisasjon på distriktsplanet (Kristiansand og omegns Fællesforening), og denne verka særskilt aktivt i Søgne og var nær knytt til kristeleg arbeid (sjå Vagn Wåhlins artikkel). Det er elles verd å merke seg at mange av dei kristelige leiarane i bygda på 1800-talet ikkje var totalfråhaldsfolk, men kunne drikke vin, og brennevin, særleg genever, som "medisin".

Vi ser altså at misjonsforeninga - seinare menighetsforeninga - blei som ein fellesnemnar for den viktigaste sektoren av foreningslivet i Søgne. Men vi ser også korleis miljøet i denne foreninga - og særleg leiarstjiktet - blei som ei livskraftig røt der det spirte fram nye foreningsskipingar av mange slag. Men dette miljøet var også del av eit breiare "associations"-skapande miljø i bygda, og noen i den indre krins i misjonsforeninga hadde sterke kontaktar til andre viktige grupper i bygda, særleg innan mel-lomsstjiktet og toppstjiktet.

Dette ser vi tydeleg demonstrert når det gjeld skipinga av den nemnde sokneforeninga i 1866, den som skulle fremje "Kundskaber og opplysning". Rusten, Storaker og Fuglestvedt tok initiativet. Vi er då midt i den indre sirkel i misjonsforeninga og det kristeleg arbeidet. Men samstundes er vi i ein annan krins der Storaker og Fuglestvedt stod sentralt ved sida av ingeniøren Karl Bjørnson (bror til Bjørnstjerne), kapellanen K. Kristensen (gift med Bjørnstjernes søster og seinare prest i Holm) og eit par av dei meir "oplyste" bøndene. Forskaren og presten Eilert Sundt stod denne kringen nær. Han besøkte Søgne og hadde nær samarbeid med Storaker. Storaker og Fuglestvedt samarbeidde om innsamling av folketru og segner. Storaker stod sentralt i det kristeleg arbeidet i Søgne, men arbeidet hans med innsamling av folkelag "overtru" m.v. har knapt møtt særleg godvilje i lekemannskristeleg krinsar.¹⁴ Ein kan såleis ane ein tydeleg skilnad mellom dei to "associations"-skapande krinsane som delvis fall saman når det gjaldt personar. Men i begge grupper har det vore allment ønske om auka "opplysning" i allmugen, også i "verdslag" lei.

I 1868 kom det bondevennforening også i Søgne. Den fekk ca 80 medlemmer og varte til ca 1873. Til høvet i den er interessant sett på bakgrunn av den samansetting "associations"-eliten i bygda elles hadde. Dei som stod for styret i bondevennforeninga var helst nokså ukjende bønder, dei fleste frå utkantane. Dei var heller anonyme og synes ikkje å ha gjort særleg innsats i foreningslivet elles eller i kommunepolitikken.¹⁵ "The establishment" heldt seg borte. Johan

Holmesland, bror til bondevennleiaren Søren Jaabæk, sa nei til å bli formann og ville ikkje ein gong vere medlem, "av personlege grunnar", jamvel om han sympatiserte med saka.¹⁶ Den unge læraren Jakob Brunvatne meldte seg ut av foreninga i 1870, "men han er dog opprigtig Bondevenn" skreiv formannen.¹⁷ Brunvatne var også tilflyttar, blei seinare kyrkjesongar og var ordfører i 17 år, han var med og skipa ungdomslaget i 1895.¹⁸ Når det gjaldt holdninga til bondevennene, kan vi vel ane at han har følt seg pressa av dei som gav tonen i bygda. Storaker var skeptisk til Jaabæk, likeins Fuglestvedt¹⁹ (han var elles ikkje i bygda lenger), og styret i menighetsforeninga med Tjomsland i spissen rådde i 1876 frå å velje Søren Jaabæk til stortingsmann.²⁰

I dei fleste bygder i amtet var leiinga i bondevennforeninga identisk med eliten i heradsstyre og foreningsliv.²¹ Tilhøvet i Søgne er atypisk og spennande.

Det må ha komme mange andre foreningar i bygda frå 1850-åra til 1880-åra. Noen er blitt heilt borte for oss, somme kjennar vi så vidt til, t.d. songforeningar, eit tidleg ungdomslag frå 1880-åra, venstrelaget frå same tiår osv. I 1860-åra blei det skipa skyttarlag som vi førebels veit lite om. Det blei truleg politisert inn i Venstre-skyttarrørsja først i 1880-åra.²²

Det kom foreningar i Søgne både i 1830-åra og 1850-åra. I 1880-åra og 1890-åra kom det mange. Likevel er det 1860-åra, særleg siste halvdel, som trer fram som gjennombruttstida når

det gjeld foreningsskiping og "associations"-vokster. Bildet blir endå tydelegare om ein tar med økonomiske assosiasjonar som vi her bare nemner summarisk: Trygdelaug for skip 1853, Sparebank 1863, Branntrygdelaug for bygningar 1865. Meieri 1867. I samband med meieriet møttes representantar for fleire ulike krinsar av mellomstjiktet og det øvre stjikt i bygda: Holmesland, Storaker, Karl Bjørnson, Elise Bjørnson (prestefrua), Rasmus Førleid.²³ Meieriet var organisert som aksjeselskap, ei form bygdefolk kjende godt mellom anna frå alle partstreiarlaga for skip som grodde fram særleg frå midten av hundreåret.

På Agder-kysten var Søgne ikkje særleg tidleg når det gjeld framvokstere av "associations"-fenomenet og aksepteringa av det, men fenomenet braut gjennom med styrke og på kort tid då det først kom. Gjennombrøttet fall saman med ein hektisk endringsprosess i bygda økonomisk og sosialt, særleg i 1860-åra. Endringane skapte uro og braut i stykker. Mye nytt voks fram. Yrkesdifferensieringa tok fart. Talet på jordbrukarar tok til å minske både absolutt og relativt samstundes som folketallet heldt fram å auke sterkt. Det voks fram nye økonomiske og sosiale grupper, vi har nemnt dome tidlegare. I jordbruket var det ei tydeleg omlegging i retning av salsproduksjon, og nye metodar og driftsmiddel blei tatt i bruk. Gjennomgripande utskiftingar av klyngetun, innmark og utmark blei noe av det som mest særmerker 1860-åra i Søgne. På ti år blei 40 prosent av alle gardar med meir enn eitt bruk skifta ut, blant dei ni av dei ti største gardane, og såleis langt over halvdelen av jordbruksarealet. Utskiftingane

hadde primært å gjere med tilstandane i jordbruket, men ein kan også sjå dei som uttrykk for inngripande endringar i holdninga til tradisjonelle små sosiale gruppedanningar som gardssamfunna, endringar som utskiftingane i sin tur forsterka.²⁴

Slutten av 1850-åra og 1860-åra er ei tid med mye splid og uro i bygda, og det er store motsetningar mellom fraksjonar. Motsetningane toppar seg i den store kyrkjestriden (om tomteval for ny kyrkje), som trugar med å dele bygda i to kyrkjesokner, men som endar med eit kompromiss i 1861. Den gamle kyrkja får stå samstundes med at ei ny blir oppført på ein annan og meir sentral stad i høve til dei nye vegane. - Samstundes blir Søgne av embetsmenn og andre halden fram som eit eksempel: driftige folk, god økonomi, god folkeopplysning osv. Ein høgare allmugeskole og ein lærarskole blir plassert i bygda. Bjørnstjerne Bjørnson var ein god del i Søgne på denne tida. Han har i forteljinga "Jærnbanen og Kirkegaarden" (1866) skildra spenning og uro, brytningar mellom gammalt og nytt, i ei bygd som har mange likskapsdrag med Søgne.²⁵

Det er spennande å kunne sjå fast at gjennombrøttet for "associations"-tanke i tid fell saman med denne opplysings- og nyskapsperioden. Det er freistande å tenke seg at det er ein årsakssamanheng, men det er vanskeleg å prove. Dersom det er tilsvarende samanfall i andre bygdesamfunn på Agder, i Skagerrak-Kattegat-regionen eller i dei nordiske landa generelt, vil det styrke tanken om ein samanheng, ikkje bare om ein samvariasjon i tid.

NOTAR

1. P.Hansen: Archiv for Skolevesenet... I (Kbh 1800) s. 96
2. Budstikken 3die Deel (Kra 1811-1812) s. 186 og 190
3. S.Hasund: Det Kgl. selskap for Norges Vel, 1809-1909 (Gjøvik 1941) s. 309
4. Budstikken (Kra 1831) s. 157f.
5. Forhandlinger i Landhuusholdnings-Selskabet for Christianssands By, Lister og Mandals Amt (Chr.sand), for 1831 s.20, for 1837 s. 13, for 1838 s.10, for 1839 s.7
6. Ole Fuglestedts dagbok for 9.9. og 12.9. 1866, dep. 768, Statsarkivet i Kristiansand (Sak). Jfr. T.Bue: Storingsmann Ole Fuglestedt (Kr.sand 1978) s. 53
7. Protokoll for Søgne meieri 1867-1874, dep.499, Sak
8. Arkiv for Søgne landboforening/landbrukslag, dep.344 og 840 b, Sak
9. Det norske Missionselskabs ottende Aarsberetning (Stvg.1850) s.26f
10. Opplysninger om Søgne missionsforening/Søgne menighetsforening er henta frå: a) L.Repstad: Søgne menighetsforening 1873-1973 (Kr.sand u.å.), b) Søgne menighetsforenings 50-årsberetning 1873-1923 (Kr.sand u.å., skrive av K.Try). Arkivet til foreninga har dep. nr. 647, Sak. Jfr. J.Nome: Det norske missionselskap 1842-1942 II (Stavanger 1943) s. 57
11. Søgne Ungdomslag i 25 Aar 1895-1920 (Kr.sand 1920) s.7-10 og 23
12. Protokoll for Søgne Afholdslag 1883-, dep. 719, Sak
13. H.Johnsen: Norsk avholdslitteratur I (Oslo 1936) s.47-52
14. Jfr. T.Bue: Storingsmann Ole Fuglestedt (Kr.sand 1978) s.54.
15. Folketidende 1868 nr. 23, 1870 nr 30, 1873 nr.2
16. Brev frå han til Søren Jaabæk 14.11.1869, pk.5, dep.500, Sak

17. Brev frå Aanon Taanevig til Søren Jaabæk 26.12.1870, pk.5, dep.500, Sak
18. Søgne Ungdomslag i 25 Aar 1895-1920 (Kr.sand 1920) s.9
19. T.Bue: Storingsmann Ole Fuglestedt (Kr.sand 1978) s.45f
20. L.Repstad: Søgne menighetsforening 1873-1973 (Kr.sand u.å.) s.9
21. Dagfinn Slettan: Søren Jaabæk og bondevennbevegelsen i Lister og Mandals amt. Hovudoppgåve, Trondheim 1972. Særleg s.68. Oppgåva er seinare prenta
22. Centralforeningen for Udbredelse af Legemsøvelser og Vaabenbrug. Aarsberetning for 1867 (Chra 1868). Folkevæbningssamlagens fælleslyre. Aarsberetning for 1885. (Tr.hjem 1886) s. 138
23. Protokoll for Søgne meieri 1867-1874, dep. 499, Sak
24. H.Try: Gardskipnad og bondenæring (Oslo 1969), særleg s.200-205
25. H.Try: "Bjærnstjerne Bjørnson og Søgne." Årskrift for Agder historielag 1973 (nr.51)(Kr.sand 1974), særleg s. 5f.

Vagn Wåhlin:

DRIKKERI, DANS OG NATTELØBERI

- adiafora eller hvorledes synden fik trange
kår på Sørlandet omkring Søgne i det 19. århundrede.

"I øvrigt mine brødre, hvadsomhelst der er sandt, hvad der er ærbart, hvad der er retfærdigt, hvad der tales vel om, enhver dyd og alt, hvad priseligt er, derpå giv'er agt".
Fil. 4.5.

(Motto for Søgne Unge Kvinders
Kristelige Forening, UKKFs
protokol 1905-1920, indled-
ningen; Kristiansand Stats-
arkiv, Dep. 377.)

1.1. Tradition og kommunestyre i Søgne i 1830'erne

Næsten i de samme år indførtes i Norge (1837) og i Danmark (1838-41) love om kommunalt selvstyre. Fremmet af uddannelse og gammel standsforskel fik præster og skolelærere i Norge som i Danmark længe en position i det kommunalpolitiske arbejde og i det fremvoksende foreningsliv udover den centrale placering, som administrativ praksis og konkrete lovbud allerede tilfaldte dem. Det borgerlige samfunds ydre rammer aflyste det ældre enevældige standssamfund. Men ét er de ydre rammer, noget andet virkelige livsformer, dagligdag og skikke. Disse holdt hverken i Søgne eller i andre bygger samme fodslag i ændringstakten, som i det overordnede politiske system og verdensmarkedets og pengeøkonomiens langsomme, men ubønhørlige gennemslagskraft kunne give anledning til at formode, - bl.a. derfor forløber historien reelt anderledes, når vi

bevæger os på det nære og overskuelige plan i en bygd eller et præstegæld, end når vi drager de store linier på rigspianet og under hensyntagen til verdensøkonomiens udvikling.

I Søgne præstegæld mødtes på det centralt placerede Lunde en mørk novemberdag 1837 en gruppe alvorlige mænd for efter den nye lov af 14/1 1837 at påtage sig kommunens styre for Søgne præstegæld og vælge ordfører (præsten) og andre tillidsposter, hvor man især lagde vægt på de økonomiske bestyrere af skole og fattigvæsenets kasser ¹⁾. Sagernes antal var endnu begrænset, og kommunestyret kunne i de første år nøjes med ét eller to møder i kvartalet.

Gammel skik og brug med ungdommens natesjov og hele bygdens deltagelse i bryllup, begravelser, høstfester osv. var nu i opløsning. Den ny tids mænd var ansvarsbevidste, arbejdsomme, mådeholdende med spiritus og tilbageholdende over for kønslivets blomstrende fristelser. Det tidligere selvfulgellige lokale samvær afløstes af det bevidst viljede og efter nye retningslinier organiserede fællesskab. I det ældre bondesamfund havde den tradition, som den enkelte og fællesskabet voksede op med og umærkeligt selv til stadighed genskabte, skabt system og overskuelighed på alle livets områder. Det borgerlige samfundsliv og pengeøkonomiens fremtrængen nødvendiggjorde nye struktureringer af hele menneskelivet på det åndelige som det økonomiske felt og i alle dagligdagens mellem-menneskelige forhold. Det moderne organisations-samfund voksede frem samtidig med, at megen ældre fællesskab privatiseredes.

For festerne gav dette sig bl.a. udslag i, at Kun de udtrykkeligt inviterede kom med. Ungdommens tidligere selvfølgelig deltagelse på yderfløjen af festlighederne ved bryllup osv. ønskedes ikke blot neddæmpet, men de gode folk på Agder søgte nu endog myndighedernes hjælp til at få gennemført denne privatisering af sammenkomsterne. Allerede omkring 1815-20 søgte bygdernes ledende folk omkring præster, lensmænd og amtmand, fogeder osv. at få accepteret og gennemtvunget ved fællesskabets moralske og sociale pres, at husstandsoverhovederne dannede egentlige foreninger med love og stramme regler og bøder til opretholdelse af ro og orden. Ædtueligheden skulle fremmes, tyverier mindskes, kønsmoralen styrkes, nattesjovet undgås og arbejdsomhed og ansvarfølelse hjælpes på vej hos ungdommen.

I Valle præstegæld havde præsten Musæus og andre gode mænd således allerede i sommeren 1815 taget initiativ til "det af Gaardmændene i Valle til Sædelighedens Overholdelse oprettede Selskab" med o. 70 husbønder som underskrivere. Husbonden måtte herefter for hans sønner, tjenstefolk og logerende sørge for:

- 1) at ingen unge opholdt sig uden for sit hus efter kl. 10 aften undtagen i vigtigt ærinde - under trussel om mulkt af 1 rdl. sølvværdi og/eller udelukkelse fra selskabeligt samvær i bygden, -
- 2) at afværge (hos sig selv) og de undergivne klammeri, slagsmål, indtrængen i selskaber samt salg af brandevin under mulkt af 3 rdl. sølvværdi til fattiggassen og/eller trussel om i et halvt år at kendes uværdig til deltagelse i noget

hæderligt selskab ved bryllup, bænedeåb eller andet gæstebud, -

- 3) at hvis nogen ung uden tilladelse efter kl. 10 befandt sig uden for sit hus, og der i bygden skete hestetjveri, indbrud eller anden vold, da måtte nattevænderen, også selvom hans medskyld i forbrydelsen ikke var bevist, dog bøde 3 rdl. sølvværdi for hver gang, - dog kunne han slippe med én rdl., hvis han aktivt kunne medvirke til sagens opklaring.

Præstegældets unge mænd blev tvunget til at acceptere skriftligt, at de ville overholde selskabets regler, da husbønderne "have erklæret, at de ej taale os i deres Huse", hvis man ikke tiltrådte foreningens bestemmelser. Også de unge piger skulle acceptere foreningens reguleringer, og endda med endnu strengere regler 2).

Den ny tids mænd sad nu formelt i 1830'erne selv ved det lokale styre og Søgne kommunestyre tog det allerede i 1838 til diskussion og beslutning at:

"I Søgne Sogn, især sammes østlige Deel, har det oftere fundet sted, at mange Mennesker samles udenfor Bryllups Huse og der tilbringer Natten som Tilskuere, hvorved adskillig Uorden er opstaaet, saa at Bryllups Gæsterne paa flere Maader finde sig besværede. For muelligen at hæmme denne Uskik, besluttede Foreningens Formand at udfærdige Opfordring til Sognets Husfædre om at indgaae en Forening om, at enhver Husfæder forpligter sig (at) tilholde saavel sine Børn og Tjenstefolk som og Logerende at afholde sig fra Møde ved overmeldte Leiligheder, eller i modsat Fald, at erlægge en frivillig Mulkt til Sognets Fattiggasse" 3)

Det mentes alvorligt med at vogte over moralen og bekæmpe

gammel uskik. Dette ses bl.a. af næste møde, hvor Søgne kommunestyre undgik at belaste fattigkassen med enken, mand D. Gundersen, Ny Hellesund. Man lod hende få en af de moderne butiksbewillinger til at sælge fødemidler og dagligvarer "dog ikke Brændevin". Med tilsvarende konsekvens afviste kommunestyret i årene 1838/39 flere ansøgninger om gæstgiveri-bewillinger som "unødvendige" 4).

Kampen om alkoholen og mod drikkeriet fortsatte op gennem årene både på landsplan og lokalt i Søgne bl.a. i Kommunestyrets regi. 1871 blev der vedtaget en lov om skærpet kontrol med alkoholsalg, der lagde ikke blot gæstgiveri og butiksbewilling under kommunestyrets tilsyn, men også for de eksisterende bewillingshavere og udsalg gjorde det muligt at samle al lokal spiritus-distribution i et "Brændevins-samlag". Det rene hjerte for afholdssagen hos kommunestyrets medlemmer mødtes til stadighed med det modgående krav til pengepungen via fattigkassen, når enker bad om bewilling til gæstgiveri og ret til ølbrøygning. 30/6 1873 afslog kommunestyret ved stemmelighed en sådan ansøgning fra en enke, men 11/2 1889 vandt den sejlivede enke, og fik sin bewilling. 5)

Det økonomiske liv blev fra starten af og løbende gennem årene støttet af kommunestyret bl.a. ved at udbedre infrastrukturen ved vejanlæg og fjernelse af sten fra Søgneelven af hensyn til tømmerflådnngen etc 6).

1.2. Kommunestyre, kirkebyggeri og missionsforening i Søgne i 1850'erne.

Kristelligheden og den nye moral vandt langsomt men sikkert fremgang i Søgne og nabobygderne med den ny tids folk. Selvom præster og skolelærere stadig stod stærkt, så vandt dog de solide jordbrugere og handelsfolk også fremgang og trængtes snart side om side med præst og skolelærere i de religiøse, politiske og økonomiske forsamlinger og foreninger. Og kvinderne kom stærkt med på Agder og i Søgne, hvor de mange steder havde gjort et grundigt forarbejde og godet jordbunden for en større vækkelse og dennes gennemslag og institutionalisering 7).

Efter den vellidte og kristeligt samlende pastor Hansens død i året 1852 gik talen i Søgne om, hvorledes kristenlivet kunne styrkes. I første halvdel af 1850'erne fejede en vækkelsesbølge over landet og disse samtidige, lokale og landsdækkende, tendenser resulterede i Søgne i to for menighedslivet helt centrale og udgiftskrævende tiltag.

For det første byggede man en ny kirke i sognet. Under Niels N. Naadelands formandskab i kommunestyret engagerede dette sig totalt i kirkebyggeriet fra 1853, hvor der ved gården Eg anskaftedes en centralt placeret grund på Lunde på 10.800 kvadratalen for en pris af 480 speciedaler. Der var til kirkebyggeri opsparet 920 rdl., men dette forslag ikke langt i forhold til det samlede prisoverslag på 4.100 rdl. Kommunen accepterede ved sit flertal i styret at ga-

rantere for et langsigtet lån på 2.000 rdl., ligesom det af kommunestyret blev vedtaget at pålægge en ekstra jordskyldekat med én speciedaler og 10 skilling pr. matrikel-skyld til at inddrive 1.200 rdl. Visse protester kan spores omkring det overordentlig stærke kommunale engagement i kirkesagen og måske især imod dens konkrete anslag på pengepungen. For det var ikke kun de stærkt troende, som måtte betale ekstra skat; den var pålagt alle grundejere i sognet. Men byggeriet gennemførtes og den nye præst kom som formand for kommunestyret 1854 til at bære sin del af betænkkelighederne 8).

For det andet grundlagdes Søgne Missionsforening 1854 med love, der havde forbillede i Det Norske Missionselskabs standardregler. Denne missionsforening blev udgangspunktet for en række missionsaktiviteter og ændredes 1873 med et bredere sigte til Søgne Menighedsforening 9).

1.3. Fra missionsforening til menighedsforening - fra vækkelse til fastere organisation.

Med udspring, dels i den åndelige vækkelsesbevægelse, som gik over egnen først i 1850'erne, dels i de langsomt, men sikkert fremtrængende samfundsmæssige krav om punktlighed, arbejdsomhed og selvstændig ansvarlighed, havde de kristne i Søgne i løbet af 1850'erne og 1860'erne i organiseret form taget stadig flere emner op. Disse forskellige organisatoriske tiltag som "Hedningemissionen, Indremissionen, Jøde- og Sømandsmissionen" m.v. samledes 1873 under en

fælles hat i Søgne Menighedsforening. Den havde sit umiddelbare forbillende i "Hægelands Menigheds frivillige Virksomhed for Guds Riges fremme" startet i 1870 10), og det fulde navn på parallellen blev da også "Søgne Menigheds frivillige Virksomhed for Guds Riges fremme". 11) Skønt folkene i Søgne var tidligt med, kan de dog ikke som i dele af forskningen tildeles æren for at være de første med en sådan samling af flere enkeltforetagender til en fælles menighedsforening.

"Skal vi bygge Forening ind i Forening, Selskab ind i Selskab, skabe fuldstændig Organisme for hver enkelt fri Menighedsgræn? Gives der ikke en mere praktisk Måde at tage Sagen paa, hvorved baade Tid og Kræfter vilde indvindes og de skrøbelige og ubefæstede ikke udsættes for at forvirres og stødes tilbage af alle disse forskjellige Virksomheder... (alt med henblik paa) ... Udvidelsen af Kristen- og Menighedslivet 12).

Disse tanker fra formanden Ole Tjomsland i et brev til Norsk Missionselskab 1873 viser klart den samtænkning af vilkårene, som gik forud for den faktiske organisatoriske samling af indsatsen lokalt.

1.4. Adiafora i 1870'erne.

Troslivets positive indhold såvel som skyggesiden i menneskelivet med de svære synder var stærkt fremme i Søgneboernes bevidsthed og navnlig blandt de stærkt troende som samledes omkring menighedsforening og menighedshus. Men alligevel synes det som om, at adiafora eller mellemtingene, dvs. de mindre synder som alkoholrikkeri, natteløberi (med både formodet og vel også reel sexuel virksomhed uden om ægte-

skabet) og dans optog bygdens vise fædre mere end de alvorlige synder. Af Iovene fra Søgne Menighedsforening med senere udvidelse ses det, at vedrørende missionsarbejdet gik det på:

1) Det Norske Missionselskab, Israelmissionen, Santalmis-sionen, Sømandmissionen, Kristiansand og Omegns Fællesforening for indre mission, Norsk Finnemission og Umstreifermisssionen.

og vedrørende det øvrige kristeligt inspirerede arbejde gik det på:

2) Søgnes frivillige fattigpleje, sygeplejen, den kristelige ungdomssag, børnehjælpsagen, sædelighedssagen, søndags-skolen ¹³⁾.

Ikke alle disse sager lå vel lige for i 1873, men kom til i den næste menneskealder efterhånden som det kristeligt organiserede fællesskab i praksis kom til at omslutte stadig større dele af menneskelivets dagligdag. Inden den næste store vækkelsesbølge i 1880'erne satte ind hed det i præsteindberetningen om forholdene i Søgne:

"Saa vidt jeg hidtil har kunnet erfare giver næppe Sædelighedstilstanden i Søgne større Grund til at træffe ekstraordinære Forføjninger, end i de fleste af Landets Menigheder. Tværtimod. Det er vistnok saa, at Adrueligheden ikke er saa almindelig, som man kunde ønske, og at Misbrug af betrusende Drikke med deraf flydende beklagelige følger kan finde Sted, især på Byreiser, i mindre og større Sammenkomster og ved betydelige Samarbejder, men det er vistnok ogsaa saa, at Druk-kenskeblasten betydelig har aftaget i Sammenligning med, hvad den antagelig var for endel Aar tilbage, skjønt man vil paastaa, at der i den sidste Tid viser sig tegn til en Tilbagegang fra det Bedre, hvad der vistnok kan hidrøre fra Flere Aarsager. Dog er der ifølge de Oplysninger jeg har erholdt fra mine Medhjælpere, næppe flere end 1 & 2 personer

i Sognek, der med Rette kunne betegnes som Drankere (de have i flere Aar afholdt sig fra Nadværen) og næppe flere end 10-12, der udenfor de større Sammenkomster beruse sig i nogen Grad, naar Anledning gives." ¹⁴⁾

Søgne sogn havde på den tid ca. 2.500 indbyggere. Et par alkoholikere og 10-12 jævnligt fulde kan kun betegne, at Søgne socialt set havde et meget lille alkoholproblem sammenlignet med fx. forholdene på samme tid i Vejle amt i Danmark, hvor alkoholimisbrug i følge socialstatistikken var den 3. vigtigste sygdoms- og dødsårsag efter almindelig aldersdoms-svækkelse og lungesot (tuberculose og lungebetændelse).

Af provstevistatsberetningen fra 1879 fremgår det at:

- 1) det stod godt til med kirkegangen så at de 700 pladser i den nye kirke ved Lunde, bygget 1860-61, ikke slog til, hvorfor ekstra bænke burde anskaffes, -
- 2) husandagt var udbredt
- 3) vækkelsesfolkernes andagtsmøder var ikke mindre besøgte end før, men de søgtes nu mest af ældre mennesker.

Vedrørende de sædelige forhold fortsatte provsten sin beretning således:

- a) "Antallet af vægte Børn er lidet.
- b) Natteløben finder ikke sted, Nattefrieri heller ikke i Reglen. Ungdommen spadserer vel fremdeles efter Landeveien Søndagsaften, men der mærkes ikke til larm eller usømmeligt Forhold.
- c) Adrueligheden erklæredes at være i tiltagen, tildels i mærkelig Grad, naar undtages, at i den aller sidste Tid have de fremmede Arbejdere ved Veianlægget oftere forenlediget Swir.
- d) Sognepræsten gjorde opmærksom paa den Uskik, at Ungdommen pleier at indfinde sig vindbuden i Bryllupsqaarde og tage Plads i stor Mængde uden-

for Døre og Vinduer og bad Medhjælperne om at stræbe at modarbejde saadant" 15).

Sammenlignes dette billede med et købstadsmiljø i Danmark, så hedder det 1879 i rapporten fra Aarhus' stadsråge, da købstaden havde ca. 25.000 indbyggere:

"Delirium tremens og Alkoholisme er, som anført i Listen, fremtraadt med 41 Exempler, og en stor Deel af samme Slags gaa frit omkring, indtil de indlægges paa Fattiggården...".

Stadslægen finder i denne og i beretningen fra 1881, at den store mængde af tilvandrede og ofte arbejdsløse fra Landdistrikterne med elendige leve- og boligforhold i købstaden dannede baggrunden for den stærke stigning i alkoholproblemet. Det gælder vel for Søgne som for mange danske landsbygger, at nogle af de sociale problemer ved befolkningsvæksten er blevet løst for Landkommunen, ved den mest belastede befolkningsdels vandring til købstæderne - eller til Amerika. Men det er antagelig ikke nok til en forklaring på drikeriets relativt lave stæde i Søgne. Også den lokale målbevidste indsats må med ind i billedet. Og hertil udgik ofte initiativet både i Danmark og Norge fra allerede moralsk-etisk og socialt bevidste grupper blandt de kristeligt engagerede netop i årene omkring 1880 både i Danmark og Norge - ofte under inspiration fra engelske og amerikanske kristelige afholdsbevægelser.

Drikeriet havde man altså i Søgne i hovedsagen fået dæmpet og ligeledes den ældre kønslige frimodighed blandt ungdommen. Men den gamle skik med bygdeungdommens ubudne deltagelse i bryllupper og andre festligheder viste sig mere sejlivet.

1.5. De kristelige og den organiserede afholdssag

Selvom det således stod ganske godt til med ædrueligheden, så voksede afholdssagen sig stærk på egen hånd i hånd med det kristelige arbejde. Dette må bemærkes, fordi den efter norsk model og indfyldelse oprettede Danmarks Afholdsforening, som var en totalafholdsforening, på samme tid udtrykkeligt i sine regler fastslog, at man ikke måtte være tilknyttet nogen bestemt kirkeretning eller drive propaganda for nogen bestemt retning. Ordret på linie med den danske søsterforening havde total-afholdsfolkene i Norge og i Søgne som motto:

"Med Gud for Hjem og Fædreland".

på et kredsmøde i Søgne besluttes det o. 1889 på Sørlandet¹⁶⁾ at danne fællesforeninger for afholdssagen af en sådan størrelse, at deres møder med rimelighed skulle tiltrække flere enkeltforeningers medlemmer. Lederne skulle mødes "til konferencer i lighed med lærermøder". En ny fællesforening oprettedes 1890 for et område "bestående af Kyststrækningen fra og med Søgne til og med Lillesand samt de herhen naturligt henhørende Bygdelaag opover Landet".¹⁷⁾

Interessen var stor, selvom det var småt med drukkeneskaben, og 7/9 1890 holdt afholdsfolkene fællesmøde på Salem i Søgne. To dampskibe kom sejlene fyldte med mennesker alene til mødet, og godt 500 folk var i alt mødt op i det heldigvis gode vejr. Mandals og Søgne kristelige sangforening underholdt, og lærer Taraldsen talte.

Allerede 28/9 samme år var afholdsfolkene fællesforening klar med et nyt stort afholdsmøde - denne gang i forbindelse med den store Landboudstilling i Kristiansand. Haandværkerforeningens store sal var lejet, og mere end 200 havde på forhånd købt billetter. Lad os med protokollens egne ord følge mødet:

"Kristiansand Totalafholdtsforenings magtige Kor underholdt ... Klodder Jørgensen holdt festtalen. Talen var et slaaende billede af den elendighed, som drikkeri fører med sig og et manende indlæg for afholdssagen. Man blev derpaa bevarlede med kaffe, chokolade, julekage og hvedebrød. Man sættede saa gemtyllig gruppevis, at man endog hørte saadanne ledede ytringer, "Jeg tror kafeen slaar i hode". Men nogefjude ytringer, "Jeg tror kafeen slaar i hode". Men naar saa mange venner kommer sammen, saa bliver der altid noget at tale om. (Ordet blev givet frit og fallestforeningens formand Ludvig K. Repstad talte især om:) ... hvortil ogsaa egenkjærligheden nyttede rusdriken til at berbe sig paa andres bekostning og de hindringer, som brændevinen voldter Kristendommens forkyndelse i hedningeverdenen" 18).

Dette møde foregik i en større by. Lad os ogsaa få et glimt af de problemer og den stemning et afholdsmøde i en mindre bygd kunne afstedkomme. Den 28.8.1892 sejlade dampskibet Ryvingen og endnu et skib de flere hundrede deltagere til Flækkerø, hvor be- dehuset dannede rammen, protokollen fortæller:

"Dagen forud var veiret saare truende, ud paa aftenen hørtes skrald paa skrald af tordenens magtlige sprag, medens ly- net blinkede paa den mørke himmel; regnet var ogsaa vold- somt. Mange bønnen steg op til naadens trone om godt veir om søndagen. Da søndagen oprandt, var luften stille og rolig, - nogle skyer drev vistnok paa himmelen; men de veg for so- lens straalene". (Efter et vellykket formiddagsmøde var der pause.) "Man spredte sig rundt omkring i hjemmene, hvor de fremmede blev gjestfri modtagne."

Fra ældre og nutidige miljøer, fx. mange arbejdspladser, ved vi, at gruppepresset for at drikke med kan være overordentligt stærkt. Alkoholmisbrug var i slutningen af forrige århundrede mange steder en folkesygdom. For at overvinde dels traditionen i bondesamfundet, som indebar et udstrakt alkoholforbrug og ingen fordømmelse af beruselse i sig selv, dels det samtidige GRUPPEPRES til fordel for drikkeriet, måtte modstanderne etablere dels et stærkt ideologisk modspil, dels et mindst lige så stærkt MOD-PRES i en social fordømmelse samt endelig skabe nogle attraktive sociale samværsformer, som kunne udfylde det sociopsykologiske behov for menneskelig varme og samvær, som alkoholen i forbindelse med en gruppe eller på et værtshus kortvarigt skabte ved at nedbrude hæmningerne for mellem-menneskelig kontakt og ligesom slå en magisk Kridtvej, inden for hvilken dagligdagens besværligheder ikke talte. Netop sangkorene, der blev så udbredte i afholdsbæ- vægelsen, skabte et alternativt fællesskab, hvor følelsesmæssig

hængivelse i noget udover hverdagen ikke blot var accepteret, men ligefrem forventet i de ofte meget romantiske korværker, der var populære i de kredse. Endvidere lagde korene på større fæl- lesmøder op til en velorganiseret fællessang, der igen skabte sammenhold og umiddelbar livsglæde. Modsat mange kristelige for- eninger indgik også i Danmark samt delvis i Norge dilettantfore- stillinger af moralsk opløftende art i underholdningen og engage- mentet, ligesom afholdspladene afgav læsestof.

Alle de positive modtræk til trods, så var det nok dels det umid- delbart anskuelige i drikkeriets uheldige sociale virkninger, dels det stærke moralsk fordømmende pres, som sammen virkede mest effektivt i kampen imod "kong alkohol".

Om presset og fordømmelsen findes mange beretninger fra omkring århundredeskiftet. Som 19-årig var den senere mangesårlige menig- hedsforstander Johan Sandvand, f.1884 ved Liknes, blevet kriste- ligt vakt. Han fortæller om forholdet til "mellemtingene", adja- fora:

"Som ungdom deltog jeg ikke i dans eller sterk drik. Jeg har aldri kjøpt til mig selv en flaske brennvin; men jeg røkte en gang med en gammel kripdibe til jeg kastede op og blev "havant" før jeg blev "tilvant", - og så blev det slutt med røking, drik og dans for - alltid". 19)

Drikkevaner er - bortset fra det fysiske væskebehovs tilfredsstil- lelse - socialle vaner. Med det stærke kristenliv på egnen for- svandt næsten alkoholproblemet og dermed på længere sigt behovet for den organiserede afholdsbævegelse, i hvert fald i mange byg- der. I de større byer var forholdene anderledes; skønt dele af arbejderbevægelsen klart var imod drikkeriet som sådant, stod i hvert fald i Danmark - store dele af fagbevægelsen og social- demokratiet fjendtligt over for afholdsbævegelsen, fordi denne afpolitiserede både problemet og sine medlemmer og gjorde sagen til et moralsk og personligt problem.

På Sørlandet, hvor kristenfolket stod stærkt, blev det med tiden vanskeligt at holde liv i afholdssagen, da dens forudsætning - drikkeriet - ikke var noget større socialt problem længere. I løbet af 1960'erne opløstes derfor mange af de i øvrigt tvær- kirkelige afholdtsforeninger 20).

1.6. Om dans

Også dansen gik det tilbage med, da den nye stærkt engagerede kristelighed med vækkelsesbølgerne vandt fremgang. Dette gjaldt både for den mere traditionelle dans til "folkemusik" og for tidernes skiftende verdslige musik og offentlige dans, jvf. ovenfor vedr. Johan Sandvand. Mens "folkedans" vel i dag ville kunne gå an i en del kristelige kredse, fx. i Hægeland^{20 x}, så blev den traditionelle musik og dans i kyststrøget og de tilstødende dale næsten udryddet med især den anden vækkelsesbølge fra 1880'erne.

Herom fortæller Torkeil Høversland, f. 1879, også fra Hægeland:

"Dei siste spelemenn her, av den gamle skulen, var min bestefar, og bror hans, Jens. Der var kapping millum dei, fortalte min grandonkel, Peder Olsen. Men so vart det brått slutt med spel, det var synd. Og dei gamle slåtter gjikk i gløyme. I min ungdom freista eg av og til å få dei gamle til å sula slåttene; men det lukkast ikkje, det var synd. Her kom ei tid, då mest alt var synd. Plystra var å kalla på den vonde."

Og ikkje måtte ein læ. Dei peika på bibelordet, at den som her lær, skal hisset græde. Og sume tok så hardt i, at låg der eit blad på bordet, so var det jamgodt med at djelveien låg der...det religiøse hadde mange rare utslag, då so no" 21).

1.7. De unge piger

Kvindesynet var i næsten alle vækkelsesbevægelserne domineret af en mandeverdens udgangspunkt og var tvæddelt - mellem på den ene side det hellige moderskab og på den anden side den syndsfremkaldende fristerinde, madonna og hore ²²⁾.

Særligt de unge piger måtte der derfor værnes om. Efter konfirmationen måtte der på organiseret vis gives såvel de unge piger som de unge mænd et fast tilholdssted med sunde interesser i kristelig ånd. Det centrale i forhold til tankegangen i første del af århundredet var, at de som ønskede moralen hævet, ikke blot udstedte forbud og straffe både til de unge og de ansvarlige, men at man nu gik den anden vej - som i afholdssagen - og stillede positive sociale tilbud på benene og ikke blot ville

holde sig til straf og fordømmelse. I stedet for den ældre tendens til at holde på den ydre tvang lægges nu også vægt på den indre godkendelse og efterlevelse af de moralsk-etiske og sociale bud. Dette organiserede positive tilbud i stedet for forbud sættes på landsplan både i Danmark og Norge igennem med KFUK/KFUM.

For de unge mænd var der i Søgne dannet en særlig forening allerede i 1880'erne og i 1893 kom den formelle dannelse af kristelig forening for unge piger. Senere gik disse oprindeligt selvstændige lokale organisatoriske tiltag op i de større KFUM/KFUK som lokalafdelinger af disse.

Spredte notitser antyder, at med præstefruen som centrum må der allerede tidligere have været et vist arbejde i gang blandt de unge piger i Søgne. Men den egentlige organisationsdannelse skete først 1893 med foran anførte motto:

"I øvrigt mine brødre, huadsomhelst der er sandt, hvad der er ærbart, hvad der er retfærdigt, hvad der er rent, hvad der er elskeligt, hvad der tales vel om, enhver dyd og alt hvad prisløst er, derpå giver øgt". Fil. 4.5.

Søgne "Unge Kvinders Kristelige Forening", UKKF, begyndtes med præstens kone fru Schønning og søster Gurine Tobiassen som to af de ledende i de første mange år. Man udgav en del numre af et håndskrevet blad "Solstreif", som cirkulerede blandt medlemmerne ²³⁾ - og ret mange numre deraf kan læses i Kristiansand Statsarkivs depositum og giver et udmærket indblik i tankeverdenen og livet i foreningen.

Den årlige fest og optagelse af nye medlemmer var lige efter efterårets konfirmation. Til de større fester indkaldtes talere uden for foreningens rækker, men dog oftest fra bygden eller nabobygderne. Således talte først pastor Mollestad 8/11 1903 og dernæst ved samme fest Ludvig K. Repstad, som var en kendt personlighed lokalt både i det kristelige, i lokalpolitikken og i det landøkonomiske arbejde.

Til de ordinære møder i vintersæsonen ca. hver 14. dag kom der højst 30 deltagere og som oftest en 10-15 stykker. Programmets

ydre form var ret fast. Man begyndte med en salme og en art andagt ledet ikke af de unge piger selv, men af en af lederne, oftest en søster fra menighedsarbejdet. Dernæst oplæstes et stykke fra missionselskabernes virke fra en bog eller missionsblad eller helst hjemsendte breve fra kvindelige hedingmissio-nærer fra Søgne eller nabobygderne. Dernæst fulgte oplæsning af en opbyggelig, men underholdende bog som fx. "Quo vadis" og/eller "et humoristisk stykke". Der sluttedes med en kort bøn og en salme²⁴ .

Med tiden blev det svært - for også fra Søgne søgte de unge piger bort - og måske unødvendigt at opretholde den lokale variant. Den 9.12.1913 skete der samtidig med en formel indmeldelse navneskifte til "Søgne KFUK", således at man også formelt kunne trække på hovedforeningens ressourcer²⁵ .

Ganske få voksne og ældre piger i Søgne bar ved et utrætteligt arbejde gennem årene denne ungpige-forening. Blandt disse hædredes ved hendes afgang 22/4 1919 søster Gurine Tobiasen - hvis hånd også i så mange år flittigt førte foreningens protokol.

1.8. Afslutning

Kun tobakken - den mindste synd på mellemtingenes liste - lykkes det ikke at få bugt med i dalene og bygderne langs Sørlands kyststrøg. Men ellers stod det omkring 1900 sløjt til på egnen med de mindre synder som drik, dans, nattesjov osv. - og i hvert fald var problemet med dem ikke i mål med, hvormegent man talte om disse synder blandt kristenfolket. Fattigprotokollerne bekræfter billedet af et arbejdsomt og disciplineret samfund omkring århundredeskiftet, hvor hverken mange alkoholskadede familier eller mange udenomægteskabelige børn tærede på fattigvæsenets midler²⁶ . Vist var der fattige og syge for de kristne at tage sig af, som deres organiserede virksomhed dertil viser, men disse mennesker, man tog sig af, var omkring århundredskiftet nu som regel hæderlige folk også ud fra en kristelig synsvinkel.

Gamle tiders hor, natteløberi, drukskenskab, dans og fælles op-

moden ved gæstebudene fandtes omkring 1900 næsten ikke mere i Søgne. Bedehusfolkene og bygden med dem var som helhed blevet om ikke velstående så dog solide folk, der gik ind for ro og orden, gode sæder og arbejdsomhed.

NOTER

- 1) Søgne Kommunestyres forhandlingsprotokol 1837-61, referat af stiftende møde 1/11 1837.
- 2) Kristiansand Statsarkiv, Robyggelaget futearkiv, Valle sogn 26/6 1815. Der findes dokumenter fra flere lignende foreninger. Arkivar Hans Try har venligst fremlagt dele deraf på et forskermøde, NAF0, på Utstein Kloster, våren 1982.
- 3) Søgne Kommunestyres forhandlingsprotokol, referat 6/4 1838. Bestutningen får først mening, når den ses i sammenhæng med de tidligere ro- og orden foreninger fra 1815 ff.
- 4) Søgne Kommunestyres forhandlingsprotokol, 6/7 1839, - afvisninger på bevillinger til gæstgjveri i de følgende møder i 1839.
- 5) Søgne Kommunestyres forhandlingsprotokol 1873-85, anførte mededatoer. Hans Try, Norges historie, 11. s. 439. Antidskænkingslov 1871.
- 6) Søgne kommunestyres forhandlingsprotokol 6/7 1838 og i flere følgende møder bl.a. vedr. bro over Søgne elven og 1839 oprensning af elven. 17/5 1853 flere vejarbejder sat i gang, et enkelt til 1.686 rd1.
- 7) John Nome: Det Norske Misjonsselskap 1842-1942, II, s. 56. Kristiansand Statsarkiv. Dep. 647, Søgne Menighedsforening, Beretning ved 90-års jubileet 1963 (duplikat).
- 8) Hele forløbet af kirkesagen og kommunens stærke økonomiske engagement er skildret i en række mødereferater i kommunestyrets protokol 1853-54. Samtidig med dette dyre kirkebyggers, som først var helt afsluttet 1861, igangsattes under Niels Nielsens Naadelands formands tid vejarbejder til 1.686 dlr. (Kom.styr. prtk., 17/5 1853). Alt i alt et for samtiden meget stort økonomisk engagement i løbet af ét år for en enkelt kommune. Man forstår den i bisætninger i protokollen antydede skatteenævtebevægelse.
- 9) Kristiansand Statsarkiv, Dep. 647, Søgne menighedsforenings forhandlingsprotokol, nr. 1 (Udskrift ved L. Repstad). Norsk Missionsstidende, 6. årg. 1851, s. 144-45, "Grundregler for N.N. Missionsforening". Se endvidere, L. Repstad, Søgne menighetsforening 1873-1973.

- 10) J. Asen, Hægelandsboka, III, s. 70. J. Nome tillægger således Søgne for egen ære, når han anfører, at Søgne menighedsforening synes at være den første af den type, jvf. Det Norske Missionselskab, II, s. 57. Asens 3-trinsraket for foreningsdannelse finder jeg interessant, den kører således: Først kommer en følelsesmæssig stærk vækkelse uden større strukturerende organisation, - i anden fase følges dette op af organisering på enkeltfelter som Ydre Mission, Israel-mission etc.; - i tredje fase samles de spredte organisatoriske kræfter lokalt omkring et fast organiseret menighedsliv. - Og til dette må jeg så føje det fløede og ofte afgørende stadiet, hvor den fast organiserede menighedsforening selv ved knopskydning som initiativtager afkaster andre foreninger til løsning af bestemte delopgaver - fx. ungdomsarbejdet, Kvinder etc.
- 11) Kristiansand Statsarkiv, Dep. 647; Norsk Missions Selskab, Jn. 41/1873, udskrift.
- 12) Ole Tjomslands brev til Norsk Missions Selskab 13/1 1873, Jn. 41/1873 i afskrift ved L. Repstad.
- 13) Lovet for Søgne menighets frivillige virksomhet for Guds rikets fremme, § 4, Kristiansand Statsarkiv, Dep. 647, duplikat af love. Endvidere Kristiansand Statsarkiv Dep. 840 - D1, Ludvig K. Repstads arkiv, de trykte love fra 1895. Der er i den senere version indføjet en ekstra § med præcisering af missions- og andre arbejdsfelter.
- 14) Kristiansand Statsarkiv, Bispeskrivet (stiftsarkivet); Søgne sogneembede, Ekspeditionsprotokol, 15. dec. 1876.
- 15) Kristiansand Statsarkiv, Biskoppen i Kristiansand, pk. C 61, Visitationberetning 1879 i Søgne. Tallene vedr. dansk al-koholproblem, Aarhus, fra Dybdahl, Sundhed og sygdom, s. 35-38.
- 16) Denne og følgende noter fra Kristiansand Statsarkiv, Dep. 840, F-1 (L.K. Repstad). Kristiansand og Omegns Fællesforening for Totalafholdssagen. Mottoet for Danmarks afholdsförening helt det samme, jvf. Markersen, Afholdssagen i Danmark, II, s. 15-19.
- 17) Kristiansand og Omegns Fællesforening ..., Protokol, s. 5 29/6 1890.
- 18) Kristiansand og Omegns Fællesforenings protokol, s. 6-8, 1890. Endv. i samme protokol referat 28/8 1892.
- 19) Kristiansand Statsarkiv, Dep. 464 A, Beretning af 13/11 1964.
- 20) Interview udskrivet ved V. Wählin med aktive kristne samt 10/6 1982 hos Tora Øyna, Hægeland.

20 x) Jvf. note 20.

- 21) Kristiansand Statsarkiv, Dep. 484 A, Torrell Hoversland, Erindringer s. 25-26.
- 22) Jvf. Anne-Lise Schou Pederssens artikel i dette nr.
- 23) Solstreif findes i mange numre 1897-1935, Kristiansand Statsarkiv, Dep. 377, II.
- 24) Som forudgående note, UKFs mødeprotokol 1899-1904, diverse referater kronologisk.
- 25) Om forholdet til KFUK, se: Kristiansand KFUK's 40 års jubileum 1927 - festskrift. I Kristiansand Statsarkiv, Biblioteket.
- 26) Søgne fattigvæsen, protokol 1824-89, 189-99, Søgne kommunearkiv via Søgne bibliotek, Kommunekontoret.

KILDEMATERIALE

Kristiansand Statsarkiv:

Fra statsarkivet er benyttet diverse gejstlige og verdslige myndighedsakter, samt foreningsarkiver og personalia, jvf. noterne.

Søgne Kommunearkiv:

På Søgne Bibliotek, Søgne kommunekontor. Diverse kommunestyre protokoller samt Fattigstyreprotokoller og Skolevæsenets protokoller.

Interviews:

Foretaget af Vagn Wählin, Jutta Bojsen-Møller, Peter Ludvigsen, Hans Try og Anders Gustavsson samt Anne-Lise Schou Pedersen fra feltarbejdet i Søgne juni 1982. Forefindes dels på Kættegat-Skageræk-projektets arkiv, Aalborg Universitetscenter og nogle på Kristiansand Statsarkiv, resten hos deltagerne.

Litteratur:

Dybdahl, Vagn (red.): Sundhed og sygdom i Aarhus, Aarhus 1963.

Elkjer, Trine Loch: Afholdsberegelsen i Danmark 1879-1939 og dens betydning for den enkelte og samfundet, med eksempler fra Aarhus, Aarhus 1982 (universitetsopgave).

Kvarstein, C. og B.J.: Fra kirke- og kristenliv i Vennsla, Kr. sand 1948.

- Markersen, Frode (red.): Afholdsbewægelsen i Danmark, I-III, Kbh. 1943.
- Molland, Einar, Norges Kirkehistorie i det 19. århundre I-II, Oslo 1979.
- Nome, John: Det Norske Misjonsselskap 1842-1942, Bd. II, 1943.
- Uusland, Godvin: Vekkelseretninger i norsk Kirkeliv 1840-75, Hva de lærte og siktet på, Oslo 1978.
- Uusland, Godvin: Gullalderetid. Vekkelseretninger i Norge 1900-1940. Hva de lærte og siktet på. Oslo 1982.
- Repstad, Laurits: Søgne Menighetsforening 1873-1973. Søgne 1973.
- Schiveisbusch, Wolfgang: Paradiset, smagen og fornuften. Ny-delsesmidlernes historie (overs.), Kbh. 1980.
- Schmidt, Anton: Afholdsbewægelsens Verdenshistorie I-VII, Kbh. 1913-17.
- Schou Pedersen, Anne-Lise: Omkring missionen og kvinderne. Kattegat-Skagerraks Kulturhistorie, hft. 1982.
- Try, Hans: Norges Historie bd. 11 (red. Knut Mykland), To kulturer, én stat. 1851-1884. Oslo 1979.
- Åsen, Jon: Hægelandsboka, bd. III, Kultursoga, Kristiansand 1967.

"DRIKKERI, DANS OG NATTELØBERI." EN KOMMENTAR

Vagn Wåhlin har uten tvil rett når han i sin artikkel understreker den lekmannskristelige elites økende normgivende effekt særlig overfor adiafora i Søgne på 1800-tallet, spesielt i siste halvdel. De lekmannskristelige normer har knapt noen gang stått så sterkt i hele bygdesamfunnet som i tidene etter 1900. Følelsen av hva som var rett og galt og av hva som kunne aksepteres i lokalsamfunnet var da sterkt preget av disse normene også i grupperinger som ellers stod i utkanten av det aktive kristelige miljøet, blant folk som knapt ville kunne gå på et bedehusmøte. Likevel kan det være grunn til å forsøke å nansere og kommentere Vagn Wåhlin's bilde på enkelte punkter.

Samarbeid mellom prester og lekfolk.

Den kristelige virksomhet i Søgne har så lenge vi vet om, vært preget av samarbeid mellom prestene og lekfolket. Vi ser da bort fra dissenterksamfunnene. Det er lite å spore av tidlige haugjanske strømninger i Søgne. Vi kjenner ikke til at prestene i bygda på 1800-tallet besværet seg over "svermeriske" tendenser. Vekkelserne i Søgne - som kunne ha stor bredde - fikk ikke det harde og til dels preste/kirke-fiendtlige preget som i enkelte andre bygder særlig i innlandet. Det var ikke tendenser til å danne lutherske frikirker slik som for eksempel i Kristiansand, Hægeland, Vennesla osv. (Menigheten "Samfundet" som fikk tilhengere i Søgne omkring hundreårsskiftet står her i en særstilling.) Prestene var stort sett på talfot med, og - har en inntrykk av - kristelig sett på linje med lekfolkets ledere. Et unntak må vel gjøres for presten Peder Bjørnson. I hans tid (1853-69) synes den kristelige virksomhet å ha gått i en bue omkring presten - uten at virksomheten ble mindre kirkeelig for det. Lærerskolestyrer Joh. Th. Storaker og handelsmannen (tidligere misjonsskoleelev) Ole Tjomsland, ledende personligheter i misjonsforening/menighetsforening, stod prestene og den etablerte kirke nær. Den første var vel politisk sett nærmest moderat-konservativ og samarbeidet tett og godt med prosten Tønnessen om en høyere almueskole og seinere en lærerskole i Søgne. Ole Tjomsland

var opptatt av den kirkelige reformbevegelsen som ble støttet av mange prestere og som blant annet tok sikte på et organisert, presteledet nærmere samarbeid mellom menighet og hyrde. Etter Tjomsland ble to sokneprestere på råd valgt til formenn i menighetforeningen.

De normer som de lekmannskristne i Søgne arbeidet for ble stort sett delt av prestene. De var opptatt av kjønnsmoralen, de motarbeidet drukkenskap og alkoholbruk om de ikke selv var avholdsfolk, de var opptatt av å få slutt på bryllupskikking og andre utslag av gammel ikke-privatisert selskapselighet. De var imot dans på foreningsmøter og fester selv om kanskje enkelte kunne akseptere dans privat.

Dette for å ha understreket at det normsystem som artikkelforfatteren hevder var på fremmarsj i Søgne på 1800-tallet ikke var de lekmannskristnes alene, men like mye prestenes. Normene hadde visse asketiske trekk, men var i så måte knapt så strenge som i bygder der lekmannskristendommen levde sitt eget liv ved siden av og kanskje i motsetning til preste-kristendommen. Normene i Søgne var imidlertid sterkt disiplinerte og kontrollerende. De fremmet samfunnsmessig orden. Gamle fest- og selskapskikker der "hele bygda" kunne delta ble således ansatt som vorden. Festlig samvær skulle bare foregå privat eller innenfor rammen av organisert foreningsliv.

Var "synder" på tilbaketog i Søgne mellom 1830 og 1900?

Det er et hovedpoeng hos Vagn Wählin at særlig holdningen til adferd ble strengere i bygdesamfunnet, og at kristen-folket fikk sterkere innflytelse. Selv om påstanden i hovedsak er holdbar, er nok en viss nyansering viktig, da forholdet var noe forskjellig for de ulike typer av "synder".

Alt omkring 1850 og før det lå kystbygdene i vestre Agder klart lavest i landet når det gjaldt hyppigheten av "vekter" barnefødsler. (Jfr. Eilert Sundts undersøkelser.) I innlandet og i de østre kystbygdene i landsdelen lå tallene noe høyere, og i enkelte andre landsdeler langt høyere. Det regionale

mønsteret er forholdsvis tydelig. De sosiale normene på dette området synes å ha vært meget sterke i Søgne og nabobygdene gjennom hele 1800-tallet, og den fordømmende/sanktsjonevende holdning overfor "syndere" meget sterk. Skikken med nattefriing var forøvrig lite utbredt i de ytre bygdene, og var knapt kjent i Søgne på 1800-tallet. Med hensyn til seksualmoral har vel ikke det lekmannskristelige toneangivende miljøet ført til store endringer i bygdefolks holdninger eller til endringer i forholdet mellom tall fødsler i/utenfor ekteskap, men kanskje til å befestet de holdninger og tilstander som alt raddet først i hundreåret. Normene var sterke og entydige allerede da, og tallet på "vekter" barn lå på et lavmål.

Når det gjelder forholdet til dans, skal her bare refereres et noe vagt subjektivt inntrykk som undertegnede har. I begynnelsen av 1800-tallet synes det å ha vært akseptert i alle kretser med dans i bryllup, julelag og andre sammenkomster. Ved året 1900 var dans ikke akseptert blant dem som regnet seg som personlig kristne, og det fordømmende synet hadde også spredt seg til videre kretser. I det frilyndte ungdomslaget var det i begynnelsen av århundret - etter at laget hadde dattansert seg fra de lekmannskristelige kretsene - stadig strid om dans skulle tillates på fester og møter. De som ville ha dans, var som regel i mindretall. Men det fantes også mange allment respekterte bygdefolk som deltok i dans, ikke minst i private lag, for eksempel juleball. Noen av dem gikk også i kirke om søndagen. Etter hundreårsskiftet var det danseskvelder i Søgne haandværker- og arbeiderforening som hadde eget lokale. Og om lørdagskveldene kunne ungdommer samles mer uformelt til dans for eksempel i bestemte veikryss eller på holmer i skjærgården. Likevel er det kanskje i synet på dansen at lekmannskristne i Søgne virket til størst endring i siste halvdel av 1800-tallet.

"Kikking" i bryllup var en gammel skikk i Søgne. Den må seint på 1800-tallet betegnes som en rest av eldre tiders former for ungdomssammenkomster: I bryllupsgården kunne ungdom som ikke var blant de budne gjestene møte opp med forventning om å få del i traktement og lystighet. Ofte kunne det på

1800-tallet følge noe fylt og spetakkel med bryllupskikking, og skikken var ille ansett av prestene, men i stor utstrekning akseptert av bygdefolk flest. Sannsynligvis var det mer presten enn det kristne lekfolket som motarbeidet skikken, om det enn knapt av noen ble ansett passende for en kristen ungdom å gå på "kikking" i bryllupsgården (å "kikke" i kirken var mer akseptert). Det er vanskelig å si om skikken fikk mindre omfang på 1800-tallet, den levde i alle fall i beste velgående omkring 1900. Ennå da ble bryllupsvertskep som ikke ville spandere utsatt for "straffefelltak" av "kikkere", og dermed for bygdefolks latter, noe som vitner om bred akseptering av skikken.

I synet på alkoholbruk må det ha skjedd en klar endring hos de toneangivende i kristenflokkene fra 1850 til 1900. Ennå i 1860-årene var det akseptert at ledere for de lekmannskristne kunne ta et glass vin eller en dram. Joh. Th. Storaker innviterte 17. mai 1866 sine lærerskoleelever inn privat til et par glass vin, det ble også utbrakt skåler. (O.Fuglestedts dagbok, dep.768, Statsarkivet i Kristiansand.) Dette står i kontrast til en episode som en av lederne for kristenfolket omkring 1900 blir husket for. Han ville ikke en gang ta ordet "Skål" i sin munn, men hevet i festlig lag (saft-)glasset for sin kone med ordene: "Jeg hilser deg, Natalie." Sannsynligvis må en del kristne ha endret holdning til alkoholbruk i løpet av sitt liv. Ennå omkring 1900 fantes det folk i kristenflokkene som ikke var totalavholdsfolk, men for de fleste var det en selvfølgelig del av kristen livsholdning å ikke smake alkohol - unntatt som medisin. Men denne endringen skjedd parallelt med en alminnelig holdningsendring i vide kretser av det norske samfunnet når det gjaldt synet på alkohol. Det er ikke klart hvor stor del av denne holdningsendringen som skyldtes kristenfolket alene. Men Søgne avholdslag hadde i sin store tid (1890-årene) intimt samarbeid med Menighetsforeningen og andre kristne foreninger, og her gikk mange Tordenskjolds soldater igjen fra forening til forening. Selv om den nesten idylliske visittsberetningen artikkelforfatteren siterer når det gjelder alkoholmisbruk i Søgne i 1870-årene knapt er helt dekkende

for tilstanden, er det klart at det skjedd en stor forbedring også i dette lokalsamfunnet fra 1850 til 1900. Det var i denne perioden landsdelen kom med blant de områdene der både alkoholbruk og alkoholmisbruk var minst. Ennå i 1850-årene ble ikke distriktet regnet blant de bedre når det gjaldt ødelighetsforhold. Eilert Sundt fikk ut følgende prosenttall for Mandal prosti når han brukte presteinnberetninger til å analysere husfedrenes forhold til alkohol: 57% var "ødruelige", 38% "ikke sikre" og 4% "forfaldne". På landsbasis var tallene 63%, 33% og 4%. Men vurderingen av hvem som var "ikke sikre" kan selvfølgelig avhenge av hvor strenge de lokale normene var.

Konklusjonen på denne lille gjennomgangen må bli at det er vanskelig å trekke bastante slutninger når det gjelder det kristne lekfolkets holdningsendrende kraft i Søgne, selv om hovedtendensen vel må sies å være klar.

1850-årene: Kirkebygging og misjonforening.

Artikkelforfatteren setter disse to fenomenene opp som tegn på den økende interessen for lokalt kristelig arbeid i Søgne. Denne interessen hadde ikke minst sammenheng med landsomfattende vekkelser i 1850-årene, mener han. Selv om dette nok er holdbart til en viss grad, ligger det også nær å komme med motforestillinger.

Kirkebyggingen var nok først og fremst en nødvendighet på grunn av økning i folketallet. Den gamle kirken var bygd på 1600-tallet og var alt tidlig på 1800-tallet i minste laget slik at en vurderte nybygging. Fra 1815 til 1855 økte folketallet i bygda med to tredjedeler. Dessuten var den økonomiske situasjonen relativt god i bygda i 1850-årene. Endelig var det et sterkt ønske fra store grupperinger i bygda å markere en ny sentrumsholdning med et kirkebygg på et geografisk og kommunikasjonsmessig mer sentralt sted. Blant de som førte an i kirkebyggingen var det også flere som heller må karakteriseres som kommunalpolitikere enn som ledere på det kristelige området.

Misjonsforeningen ble stiftet i 1854, etter visse forsøk noen år tidligere. Det er ikke tvil om at en må se stiftelsen i sammenheng med allment økende interesse for misjon og kristendom - også i Søgne. Men det er knapt tydelige spor å finne i Søgne etter de spesielle vekkelser i landet i 1850-årene. Lammers-vekkelsen var begrenset til andre distrikter. Gisle Johnson-vekkelsen var i første omgang helst en prestevekkelse i hovedstaden. Den nye presten som kom etter gamle og folkekjære Hansen i 1853 var ikke preget av Gisle Johnsons tanker. - Tro om ikke opprettelsen av misjonsforeningen like mye kan ses som resultat av den alminnelig frambryttende "associationsaand" som av økende kristelig interese?

Gamle og nye tendenser.

En ting er vel klar. Misjonsforeningen var også uttrykk for en følelse i bygda av at det var forskjeller i religiøst engasjement fra person til person. Selv om foreningen allerede i utgangspunktet var relativt omfattende, og selv om de fleste bygdefolk ennå kunne delta i de lokale oppbyggelsene som kretsleserne fra misjonsforeningen holdt, representerte likevel opprettelsen av misjonsforeningen en oppbrytning av det gamle menighetsbegrepet der alle kirkesøkende (=alle i bygda) i prinsippet var like kristelige. Misjonsforeningen bidro til å markere skiller mellom personlig kristne og ikke-kristne.

Derfor representerer Ole Tjomslands omorganisering av misjonsforeningen til menighetsforening der alle i bygda i utgangspunktet var medlemmer, en interessant nyskaping, som rommer både nye og gamle tendenser: Et forsøk på igjen å samle hele menigheten, men organisert etter det nye "associations"-prinsippet. En organisasjon med bakgrunn i den kirkelige reformbevegelsen, men også med linjer tilbake til den gamle menigheten som omfattet alle på kirkebenk om søndagen. Men også en organisasjon der en elite blant de lekmannskristne stod klar til å føre an, og der disse kom til å bli toneangivende i den grad at en stor del av bygdefolket egentlig hadde vanskelig for å finne seg til rette i menighetsforeningen og regne denne foreningen som sin, trass i formelt medfødt medlemskap.

Forfatteren påpeker noe som har vært lite påaktet i Norge: Foreninger som lignet den i Søgne oppstod i enkelte andre bygder i distriktet omtrent samtidig. Den i Hægeland var troelig før den i Søgne. Endelige konklusjoner på området bør utpeke pionerskikkelser og foregangsbygder på området bør vel utstå i påvente av mer inngående kildestudier. Men det vil være spesielt interessant dersom det kan påvises at tanker som førte til menighetsforeninger av Søgne-typen oppstod uavhengig av hverandre eller fant i alle fall god grunn flere steder i distriktet omtrent samtidig. Hvor langt er årsakene til dette av lokal art, eventuelt med rot i eldre samfunnsforholdninger, og hvor langt hadde for eksempel den kirkelige reformbevegelsen - som kom utenfra - innvirkning?

Hans Try

Peter Ludvigsen:

SPANGEREID MISSIONSFORENING 1857-1929

1. Indledning.

Denne del af rapporten fra feltarbejdet omkring Kristiansand drejer sig om en af de tidlige missionsforeninger, der opstod langs den norske sydkyst omkring midten af 1800-tallet.

Der er tale om Spangereid Missionsforening i Spangereid på Lindesnes, vest for Mandal. Rapporten om missionsforeningen er skrevet på baggrund af gennemlæsning af foreningens protokol, som nu findes på Statsarkivet i Kristiansand. Imidlertid forsøger rapporten også at perspektivere de oplysninger som foreningens protokol indeholder. Derved begæes naturligvis undervejs nogle utilgivelige dokumentationssynder.

I den fremstilling af foreningens liv, som protokollen åbner mulighed for at give en fortolkning af, anbringes missionsforeningens virke i forbindelse med de store samfundsmæssige ændringer, som på den tid medførte meget voldsomme ændringer i hverdagslivet i de norske bygder og alle andre steder rundt om Kattegat og Skagerrak. Andre steder er de væsentligste begreber og mekanismer i den ændringsproces

omtalt (1), men vi ved på nuværende tidspunkt ikke, om de mest markante omslag i hverdagslivet i Spangereid faktisk også fandt sted nogenlunde samtidig med de mentale ændringer, som protokollen uden videre tolkes som udtryk for. Protokollen skal altså læses med det forbehold, at den ikke rummer belæg på den faktiske tilstand i Spangereid i midten af 1800-tallet og altså er udtryk for en tolkning af en enkelt kilde.

2. Den tidlige missionsforeningsdannelse.

På den norske syd- og vestkyst har ydre mission spillet en fremtrædende rolle i den religiøse organisering siden midten af 1800-tallet. Antallet af missionsforeninger var meget stort, og arbejdet for "de arme hedninger" først i Afrika, siden i Indien og Kina har optaget en langt større plads i hverdagslivet, end det var tilfældet på de danske og svenske kyststrøg i regionen.

Det kraftige islæt af missionsforeninger (ydre mission) har til dels sin forklaring i relativt direkte påvirkninger fra herrnhuttisk miljø (Baselselskabet) og i forbindelse til England. Brødrevennerne tilhørte gennemgående de dannede borgermiljøer i byerne (Nome, s. 157). De herrnhuttiske tendenser har anet tilbage i 1700-tallet, hvor emissærer via Jylland flittigt berejste den norske sydvestkyst; og forbindelsen til England eksisterede, fordi det samme borgerskabets sønner fik deres merkantile uddannelse dér. Denne forbindelse betød for mange af de

norske elever i handelshusene også kontakt med de religiøse miljøer omkring sømandsmissionen, ydre mission og bibelselskabet, og det var derfor ganske naturligt, at den første norske missionsforening blev skabt i Stavanger med baggrund i de herrnhuttske handelskredse. Den egentlige skaber af den første forening var den norsk/danske vækkelsesprædikant Carl von Bülow, der havde fået sin religiøse påvirkning fra engelsk ydre mission og bl.a. havde arbejdet en del i sømandsmissionen i London.

Lignende træk gjorde sig gældende i de andre byer på sydkysten hvortil missionsforeningerne bredte sig. I begyndelsen relativt langsomt, senere meget stærkt og sammen med andre religiøse foreninger i årene omkring 1840-50 og 1870-80 (Nome 1942).

I den første fase var det væsentligst elitære lag i de lokale samfund, der førte an i vækkelsens organisering. I anden fase var der tale om en betydeligt bredere social fundering. I første fase optræder trosfunktionen som element i en pietistisk orienteret borgerkultur, hvor troens perspektivering af føleleslivet passer til hverdagens planlagte, disciplinerede perspektivering, således at både troen og den merkanthle succes til en vis grad blev udtryk for Guds bevågenhed, i 2. fase opstår vækkelserne hos eliten i den oprindelige almue: bønder, skipperne, lærere og mekanikere. Det interessante perspektiv i foreningsdan- nelsen viser sig i det øjeblik de nye troselementer, som byernes pietistiske handelsfolk fremviste, bredte sig

til miljøer udenfor de snævre borgerkredse. Det er imidlertid svært at trække præcise grænser.

I den lidt ældre haugianske vækkelse er der til en vis grad tale om en trosfunktion, som f.ex. de senere danske indremissionske betegnede som vanekristendom. Denne tro forudsætter på sin vis en senfeudal tankegang, er hierarkisk og horisontal i sin orientering og frem for alt kollektiv, fordi opretholdelsen af balancen indenfor horisontens rammer forudsatte, at målet passede. De tidligere haugianere indtager imidlertid en overgangsstatus, fordi de lægger en række nye individualistiske selvstændighedstendenser ned i denne trosfunktion. Men i det øjeblik den simple reproduktion overlejlres, forsvinder en række af de træk, som karakteriserer den senfeudale almues tankegang. Derfor møder vi også de tidlige ændringstendenser der, hvor industrialiseringens større handel slår først igennem. Påvirkningen af de norske kystbyers handelsfolk kommer som nævnt netop fra England og de nedre Rhinoråder. Og forklaringen på, at det er den store forskel mellem den form, som den trossæssige organisering fik i de forskellige kystområder rundt om Kattegat og Skagerrak, er sandsynligvis, at formen i Norge introduceres gennem handelsborgereskabet. Vækkelsens sammenbindende organisation får derfor et mere internationalt præg, mens netop det præg mangler i de bonde- og fiskerdominerede danske vækkelser.

Missionsforeningen i Stavanger var som nævnt den første

på kysten. Den fungerede ikke særlig godt fra starten, men blev reorganiseret i midten av trediverne, nogenlunde samtidig med at flere foreninger blev dannet ned langs kysten mod Kristiansand. På lista og omkring Farsund var der således en del aktivitet i slutningen af trediverne, og i Kristiansand dannedes missionsforeningen i 1841. (Fossdal 1975).

Skønt missionsforeningerne havde den totale kristne verden som kollektivt, utopisk mål, er det karakteristisk, at deres funktion i udpræget grad var en afstivning af organisationen af forholdet til Gud som et individuelt niveau hos den enkelte. Denne kulturændring hang sammen med de andre ændringer, som fandt sted i forbindelse med om-lægningen af hverdagskulturen ved overgangen fra den simple reproduktion til den kumulative proces (jvf. note 1), og kan spores i alle hverdagslivets funktioner. Trossænderingen er således en markering af åndelig niveauforskudning, som led i en større proces. Og efterhånden som den kumulative proces har overlejet den simple reproduktion, optræder en række processuelle faktorer i hverdagskulturen. Når troen ændres fra kollektiv overensstemmelse til et individuelt niveau, optræder nemlig det paradoks, at trosfunktionen - samtidig med individualiseringen - bliver samfundsmæssiggjort. Den bliver organiseret, anbragt i institutionelle sammenhænge eller det modsatte, og den institutionelle form bliver platform for den samfundsmæssiggjorte enkelte persons markering af hans egen individuelle kvalitet, og samtidig hans samfundsmæssige rubricering. Derved bliver trosfunk-

tionen et element i en overskuelig totalitet og får karakter af proces i stedet for status, som tilfældet var det i almuekulturens simple reproduktion. Totaliteten rummer samtidig en horisontforskydning, og derfor indoptages f. ex. "de arme hedninger" som mål for kvalitetsens værdier.

3. Spangereid Missionsforening.

De fleste af disse træk kan læses i Spangereid Missionsforenings protokol (Protokol for Spangereid Missionsforening, Statsarkivet, Kristiansand dep. 560). Spangereid ligger på Lindesnes. Her var missionsforeninger kendt siden midten af trediverne. Det var altså ikke noget nyt fænomen. Spangereid Missionsforening dannedes 1857, da overlejringen af den simple reproduktion var begyndt at slå kraftigt igennem uden for byerne (2). Derfor havde skolelæreren også de fleste af sognets "spidser" bag sig - bl.a. lensmandens hele slægt, - da han med "Guds bistand" og egen vilje stiftede foreningen og ifølge sit eget referat ønskede alle velkommen og mindede dem om, at dagens handling var en hellig handling og derfor af stor vigtighed, da det var den dag, der skulle oprettes en missionsforening "...for denne dag havde Herren gjort..." (Protokol...). Derefter blev salmen "Vær trostlig Zion, Jesu brud, nok har du grædt og grundet" afsunget. Lensmanden, der i missionsforeningen havde titel af bestyrer, oplæste derefter en "passende" prædiken om missionen, hvorefter 4., 5. og 9. vers af salmen "Ve mig at jeg så mangelund i vellyst haver svømmet" blev afsunget. Nu fremtrådte skolelæreren igen og holdt et formående foredrag over de ord, som findes i 2. Mosebog: "Jeg kommer min synd ihu, sagde

hin Pharaos mundskænk", hvormed skolelæreren gjorde forsamlingsen opmærksom på, at de ofte gennem Guds ord og egen samvittighed var blevet anmodet om at gøre noget for de arme hedninger - netop ligesom Josef gjorde, da han trøstede Faraos mundskænk. "Ja, ofte glemmer vi det gode, vi skulle gøre", sagde læreren.

Efter denne prædiken blev "Luk øje op, O kristenhed / thi Jesus vil dig lære" afsunget.

Dermed var den egentlig opbyggelige del af handlingen forbi, og forsamlingsen gik over til at vælge en bestyrelse, for hvilken skolelæreren blev formand. Endelig sluttede mødet med at indsamle 4 Spd. til missionen, "og alt gjorde et dybt indtryk på forsamlingsen".

Allerede det første møde skabte den struktur som blev gennemgående for møderne i den næste halve snes år. Der blev holdt et møde om måneden og en årlig generalforsamling, hvor årets høst blev gjort op og udbyttingen sendt til Kristiansand til brug i missionsarbejdet. I disse år formode møderne sig stort set sådan:

Først sang forsamlingsen en salme.
Derpå bad formanden - skolelærer R.A. Jørgensen - en bøn og de fleste gange bad han "hjørtekligt Herren om nåde, hjælp og kraft, styrke og velsignelse til denne dags gerning, så at det måtte blive Gud til ære, de arme hedninger til gavn og nytte og den hele tilstedeværende forsamling til opbyggelse". Så blev endnu en salme afsunget, og der-

efter blev et "mærkeligt" stykke af Missionstidende læst op.

Så holdt skolelæreren gerne et foredrag, som blev afsluttet med nogle passende salmevers. "Disse såvel som alt det øvrige syntes at gjøre særdeles indtryk på alle de tilstedeværende mennesker".

Herefter blev der altid samlet penge ind, ligesom mødet altid sluttede med, at bestyrelsen underskrev protokollen. I løbet af det første år fik foreningen ca. 90 medlemmer, men ellers lå medlemstallet frem til medlemsfortegnelsens ophør i 1981 nogenlunde konstant mellem 50 og 70 mænd, "foruden kvinder og børn" (Mattæus 15.38). Årets indsamlede penge blev dels brugt til Missionstidende, "Evangelist missionstidende" fra Christiansfeld, og andre missionsblade, dels sendt til kredsbestyrelsen i Kristiansand til videre fordeling i missionsarbejdet.

Denne mødestruktur fortsatte frem til midten af tresserne, så begyndte møderne at miste den oprindelige karakter, og fra slutningen af tresserne bliver protokollen blot en årsopgørelse over bestyrelse og finanser. Og mens der f.eks. blev skrevet flere sider om hvert møde i starten af foreningens virke, står der for 1873 blot: "D.22. Juni afholdtes møde på skolehuset i Hølløen, gave 1 Spd. 24 M, 20 Skill." Da var skolelæreren død og de fleste fra den gamle bestyrelse var ligeledes forsvundet.

Imidlertid viser et nyt træk i foreningens virksomhed sig fra midterne af halvfjerdserne. I 1874 optrådte for første

gang en "skillingsforæring", som var indsamlet af et par kvinder blandt skoledistrikternes kvinder. Allerede i 1876 optræder de to første kvindeforeninger, og straks fra starten formåede de at indsamle større beløb til missionsarbejdet end missionsforeningen. Men missionsforeningen var en mandeforening. Den var dannet af mænd, styret af mænd, og selv efter at mændene var holdt op med at fungere aktivt i den, blev den stadig fuldstændig styret af dem. Først i 1923, da foreningen var ved at ophøre med at fungere som missionsforening, fik den første kvinde en officiel funktion som delegeret til NMS's generalforsamling.

I løbet af halvfjerdserne blev der dannet kvindeforeninger i alle 8 skoledistrikter, og fra da af var mændenes funktion begrænset til den egentlig styrende. De gensidigt opbyggende møder forsvandt, mens kvindernes funktion bliver det anhang, der skaber grundlaget for foreningens fortsatte eksistens. Nu er mændenes sociale og kulturelle platform fra foreningens oprindelige funktion formodentlig flyttet over i andre associationsammenhænge, og kvinderne har så fået lov til at opretholde missionsforening, som den nødvendige ramme for missionsideologiens økonomiske krav.

Foreningens processuelle forløb kan derfor skildres sådan: I en tid, hvor lokalsamfundet er under ombyrdning, og hvor hverdagskulturen er under kraftig påvirkning af en samfundsmæssig ændring, som markeres af den kumulative proces'overlejrning af den simple reproduktion, indoptages missionsforeningen som samfundsmæssig platform for en lokal elite

markering af en række nye kulturelle og samfundsmæssige kvaliteter. Derfor bliver arbejdet meget inderligt og meget stærkt præget af en ideologisk opbygning, som samtidig rummer stærke elementer af intellektuel disciplinering. Muligvis bliver missionsforeningen et anvendeligt forum, fordi dens funktion kendes fra ledende kredse i de nærliggende byer. Den er således acceptabel under en både kollektiv og individuel ambitionsbetragtning. Den bliver Span-gereids duellighedsplatform og har dobbelt indholdsside. Dels fungerer den i denne kulturelle ideologiske opbygning i forbindelse med disciplinømlægningen, som følger med ændringerne i perioden. Dels er den samtidigt et lokalt træningsscenter for de formelle associationsider af samme om-lægning, og altså på sin vis skole for liberalistisk styring. Derfor møder vi i protokollen det paradoks, at et inderligt og veltilrettelagt åndeligt møde, hvis praktiske formål var at udbrede forsamlings kulturelle kvalitet til dem, der endnu ikke besad den, slutter med en formel handling: Bønnen, salmerne og prædikenerne registreres i en protokol, som efter hvert møde underskrives af bestyrelsen. De får altså karakter af overenskomst, hvor den kontrakt-lige forpligtelse går op i en højere enhed. Den hellige handling er således absolut ikke kun udtryk for et abstrakt gudsforhold, men for en kontant, praktisk relation, hvor den gamle kulturs balancefunktion stadig eksisterer, samtidig med at funktionen som helhed er udtryk for nye kulturelle træk både hos den enkelte og i det lokale samfund. Det hele indgår altså i en kontraktlig forpligtelse, der opsummerer både religiøse og profane elementer.

Men det er kun en overgang. Allerede i løbet af tresserne mister denne platform tilsyneladende sin anvendelighed, og en række andre muligheder fremkommer (jvf. de andre bi-drag i rapporten). Nogenlunde samtidig begynder kvinderne at markere sig socialt, og de udnytter derfor den platform, som blev ledig efter mændene. Men da det naturligvis var en alvorlig sag, fordi troen er en alvorlig sag, fastholdt mændene det organisatoriske greb om foreningen.

Umiddelbart efter århundredskiftet ændrer denne situation sig så. Den indre mission begynder nu efterhånden at spille en større rolle i missionsforeningen. De enkelte skolekredse i foreningen var begyndt at udpege kredslæsere. Ganske vist fortsatte arbejdet for ydre mission, men det er tydeligt, at bestræbelserne nu mere gik på at fastholde sognets beboere i den trosræssige fold. Hovedtendensen bliver altså klart konservativ og med århundredskiftet er den kulturelle og samfundsmæssige ekspansion, som menighedsforeningen var udtryk for, gennemført. Fremover gælder det om at holde fast ved det bestående.

Derfor er det heller ikke nogen overraskelse, at temmelig mange medlemmer af foreningen i generalforsamlingen i 1929 hævdede, at forsamlingen trængte til kontakt med andre troende, "således at Guds børn kom mere sammen og blev mere kendt med hverandre", og det blev derfor besluttet, at foreningen skulle indmeldes i Mandal og Omegns Fællesforening for Indre Mission.

En kulturel ændringsproces er i stort set slutt. Dens rødskab overgår herefter til en konservativ funktion med det formål at fastholde sognets indbyggere i en kulturel og måske også social position og således "arbejde for Guds virkes fremme inden vort land som og ute blandt hedningerne" (Protokol..., Love for Spengereid Missionsforening).

Sct. Hans dag, 1982.

Peter Ludvigsen

NOTER

1. Jeg har tidligere i en lille forhåndsanalyse af udviklingen i Skagen (Ludvigsen 1981) omtalt de teorier om ændringen fra feudalsystem til kapitalistisk system, som den franske sociolog Henri Lefebvre har udviklet i "La vie Quotidienne" (Tysk oversættelse 1977: Kritik des Alltagslebens. Suhrkamp).

I vores sammenhæng besidder Lefebvre umiddelbart den kvalitet at han er tværfaglig og procesanalytiker. Udgangspunktet for de dele af værket, som er af interesse her, er spørgsmålet om, hvorfor Vesteuropa i dette århundrede endte i en situation, hvor hverdagslivet fik en så udpræget karakter af "velendighed".

I sin svaranalyse griber Lefebvre til den relativt kendte fundamentale skelnen mellem to samfundstyper som de mest fremtrædende i det historiske forløb op til nutiden. Den ene er økonomisk baseret på den simple reproduktion. Den anden på den udvidede reproduktion eller kumulativ proces (den sidste term anvendes fremover).

De to begreber skaber et klart syntetisk skel mellem det kapitalistiske samfund, der bygger på den kumulative proces, og det forkapitalistiske feudale samfund, der bygger på den simple reproduktions system.

Det senfeudale samfund - som vi netop møder det i store dele af Kat-

tegat-Skagerraks kystområder omkring år 1800 - er som forklaret andet sted (Luuvigsen 1982) ikke noget egentligt statisk samfund. I produktionen er indbygget det overskud, som skal til for at reproducere befolkningen på i det mindste et uforandret niveau. Samtidig hermed er indbygget det merprodukt, der er nødvendigt for at holde samfundsvirkelighedens repræsentanter og symboler vedlige (foged, flåde, præst, kåke etc.). For selv om samfundet er relativt stabilt, så veksler dets medlemmer hele tiden, og for at reproducere de samfundsmæssige forhold i f.ex. Hølle sund, Fiskebäckskil eller på Lilleheden må dette merprodukt omsættes - men heller ikke mere. Merproduktet omsættes dels i hverdagen f.ex. i overgangsruter i forbindelse med oplæring af enkeltindividerne i deres hverdagsfunktion, dels i det overgribende samfundssystem (f.ex. i Guds- eller militærtjenesten), sådan at samfundsvirkeligheden opretholdes gennem dets repræsentanter og institutioner.

I denne simple reproduktion etableres der altså et overskud, eller merprodukt, hvis væsentligste funktion er - selv hvor det går til f.ex. adel eller konge - at opretholde den konstante, cykliske struktur, som både den samlede samfundsvirkelighed og det enkelte lokalsamfund hviler på.

I det samfund får hverdagslivet en nær kontakt med de rytmer, som findes umiddelbart i omgivelserne. Tingene hænger sammen indenfor horisonten, de er givne størrelser, og en planlægning af produktionsprocessen (i vid forstand) - for at ekspandere på den ene eller anden måde - finder naturligvis ikke sted, fordi det er meningsløst. Det enkelte lokalsamfund hviler i en rimelig balance mellem produktion og reproduktion, og alle enkelte detaljer i hverdagslivet er integreret i den totale struktur.

I løbet af århundredet sker en række grundlæggende ændringer i Kattegat-Skagerrak-området. Disse ændringer finder også sted andre steder i det nordvestlige Europa, men for Kattegat-Skagerrak-regionen resulterer det i meget store forandringer. Først og fremmest omlægges de forbindelser, som fandtes som en integreret del af hverdagslivet fuldstændig, og generelt tvinges områdernes orientering væk fra nabokysterne over i retning af fjernere handelsforbindelser - helt i samklang med at hverdagslivets totale perspektiv integreres i samfundet, i nationalstaten.

Den simple reproduktion var og er et nødvendigt grundlag for at ethvert samfund kan eksistere. Derfor eksisterer den for så vidt stadig, men er overløjet - eller suppleret - af den kumulative proces. Denne overløjet blev markant i Kattegat-Skagerrak-regionen fra midten af 1800-tallet. Der var naturligvis tale om en meget langsom proces. I den vesteuropæiske historie har den gradvis fundet sted siden slutningen af middelalderen. Den fandt først sted i byerne og skabte reassancens borgerkultur; efterhånden blev den mere fremtrædende i landbrug - det skete i Danmark i slutningen af 1700-tallet - og gennem 1800-tallet inddrages de sidste områder i processen, bl.a. som følge af den kraftige industrialisering i England. Først i sidste fase kommer hovedparten af Kattegat-Skagerrak-regionen som nævnt ind i billedet.

Den kumulative proces' overløjet af den simple reproduktion har en række karakteristiske træk. For det første bliver alle elementer i hverdagen samfundsmæssiggjort. Det sker også med de funktioner, som tilhørte den simple reproduktion, og dele af dens indholdside, f.ex. en del traditioner forsvinder hen ad vejen eller ændres til redskaber i ideologiske bestræbelser. Samfundsmæssiggørelsen er total, og selvom enkelte medlemmer af de lokale samfund eventuelt ikke vil lade sig omslutte af den, bliver de det alligevel, fordi en negation betyder udskillelse, og netop derved en kontrafaktuel omfatelse af helheden.

Denne totalitet bliver samtidig en del af det tredje væsentlige element: Segregeringen. Den finder sted samtidig med processens gennemslag og er konstant til stede i en sortering af alle samfundets medlemmer gennem en disciplinerings- og ekscereringsproces, som heller ingen kan unddrage sig på anden vis end ved disintegrationens accept af totaliteten.

2. Som omtalt i indledningen har jeg ingen særlig dokumentation for, at hverdagen i Spangereid er ændret væsentligt i årene op til foreningen bliver dannet. Det bliver naturligvis et postulat, når jeg derfor hævder at foreningen ganske simpelt ikke var blevet dannet, hvis ikke træk fra den kumulative proces eksisterede i sognet, i det mindste i mentale træk hos læreren og de ledende bønder.

KILDER:

- Fossdal, Torunn: Lekmannsbevegelsen i Kristiansand. En under-
søkelse av kristelige foreninger i byen 1870-1910.
Trondheim Universitet, 1975 II.
- Le Febvre, H.: Kritik des Alltagslebens, Suhrkampf 1977.
- Ludvigsen, Peter: Fra tradisjonskultur til industrikkultur i
Kattegat-Skagerrak. Et stykke mentalitetshistorie.
In: Kattegat-Skagerraks kulturhistorie under 1800-
tallet. Bidrag til symposiet i Hirtshals 9.-11. sept
1981.
- Ludvigsen, Peter: Kattegat-Skagerrak- regionens kulturudvik-
ling under 1800-tallet. In: Kattegat-Skagerrak-re-
gionens kulturudvikling under 1800-tallet, II, Bi-
drag til symposiet i Lillesand 18.-21. aug. 1982,
Aalborg Universitetscenter 1982.
- Nome, John: Demingstid i Norge. Fra misjonsinteresse til
misjonsselskap. Stavanger, 1942.

SPANGEREID MISJONSFORENING. EN KOMMENTAR

I sin rapport fra feltarbeidet i 1982 gjør Peter Ludvigsen et interessant forsøk på å sette en lokal forening inn i en større sammenheng. Fenomenet misjonsforening føyer han inn mellom de nye trekk som opptrer på 1800-tallet. Den er et redskap for en kulturell endringsprosess. Denne prosess er vi-dere en følge av "overgangen fra den simple reproduktion til den kumulative proses".

En økonomisk, produktjonsmessig omlegging blir her gjort til den store drivfjær som ubønnhørlig omformer samfunnet bit for bit - hverdagslivet, næringslivet, trosilivet; inntil alle de gamle "senfeudale" elementer er "overlejetret", og det kapi-talistiske samfunn stiger fram med en fundamentalt ny produk-sjonsmåte, og en tilsvarende fundamentalt ny mentalitet.

Det er meget fortjenstfullt at Peter Ludvigsen gir slike en-gasjerende perspektiver til sin foreningsanalyse og setter den inn i den teoretiske referanseramme for hele prosjektet; den han sjøl er hovedkonstruktøren av. Når en sitter bøyd over spesielle felt og fag, er det nødvendig å løfte blikket mot vi-dere utsyn. Målet er jo at prosjektet skal framtre som en hel-het. Jeg synes likevel at sammenbindingen med rammeteoriene ikke er overbevisende gjennomført. Jeg vil her gi en kort kom-mentar, som forhåpentlig kan føre til en videre diskusjon og gjennomtenking av problemene. Kommentaren får form av 3 spørs-målsstillinger og et fjerde avsluttende punkt.

1. Foreningens funksjon.
Hva var egentlig den lokale misjonsforeningen; hvilken funksjon hadde den i bygda, hvilke behov dekket den?
Peter Ludvigsen omtaler foreningen som "redskap" og "platt-form", hvor en lokal elite kan få markert sine ambisjoner og utfolde seg, samtidig som organiseringen skal fremme den disi-plinering som kreves i det nye samfunn. Dette synes jeg er se-kundære redskapsfunksjoner, som er viktige å kartlegge, men som ikke bør overskygge det primære formål, slik foreningens med-lemmer sjøl definerer det.

Som referatene fra misjonsmøtene viser, er det her tale om religiøse samlinger, altså en form for gudstjeneste (kultus). Ikke et alternativ til den offisielle, men et tillegg til den. Det var uten tvil et behov for denne form. Kirkens forkynnelse var enetale fra oven i et språk fjernet fra folkets. Høymessens søndagsrituale tilfredsstilte ikke trangene etter et mer aktivt religiøst engasjement. Misjonsmøtene og kvinneforeningene gav også mer næring til samfunns- og fellesskapsfølelsen. Bare det faktum at analfabetismen var på vei ut, gjorde bildet av den passivt lyttende menighet som måtte ledes og belæres, til en anakronisme.

2. Brudd eller kontinuitet?

Hva var nytt i foreningsformen, og hvor mye hadde røtter bakover? I prosjektet rettes oppmerksomheten mot endringsprosessene. En undersøkelse av disse må nødvendigvis ha bakgrunn i kunnskap om den tidligere tilstand.

Misjonsmøtene i Spangereid ligner på de religiøse samlinger som dengang og tidligere var kjent som konventikler, oppbyggelser eller gudelige forsamlinger. Salmer, bønn og foredrag (dvs. preken over bibeltekster) er faste elementer, som markerer sammenhengen med pietismen så vel som statskirke-kristendommen. Det er ikke ukjente toner Spangereid-folk møter i misjonsforeningen. Karakteristisk er det at gamle Kingo går igjen i de salmer som nevnes i referatene. Når misjonsvennene sang om "samme lys og kraft som fedrene har havt", mente de å stå i en sammenheng og en tradisjon. Et sterkere bånd enn Kingo og Brorson var betoningen av Bibelen som eneste rettesnor for lære og liv. En nyhet er det likevel at misjonsaksjonen får en mer sentral plass i samlingene.

Formell organisering av religiøs virksomhet er ingen nyhet på 1800-tallet; Kirkens fasttømrede organisasjon var jo et gammelt hus. Men når Kirkens menige lemmes "forener seg", velger ledere og deltar i ordets forkynnelse, inntreer noe nytt. Troen blir virksom gjennom bevisst og aktiv deltaking, mens den før

hadde nær seg ved mer passiv mottaking av preken og sakrament. Presten ser i det hele ikke ut til å være nevnt i forbindelse med stiftelse og drift av Spangereid misjonsforening.

Den samfunnsgruppe som var blitt myndiggjort politisk, kunne ikke nøye seg med de umyndiges rolle i kirkelig sammenheng. Men da embetskirken gav lite rom for lekfolkets medvirkning og makt, måtte veien gå gjennom frivillige organisasjoner (en kirke i kirken). Og da skulle organisasjonslivets spilleregler følges, med lover, protokoll, underskrifter m.v. Det synes søkt når Peter Ludvigsen overfører dette på det åndelige innhold, og gjør gudsforholdet til en "kontraktlig forpliktelse". Da passer kontrakt-begrepet bedre på den gamle kollektive folkereligjøstet: forholdet til Vårherre var ordnet når man oppfylte sine plikter gjennom de kirkelige handlinger. Så mente man nok også å kunne forvente forsynets be vågenhet. En slik kontrakt-tenking var ikke misjonsfolkets. For dem gjaldt "troen alene", og man understrekte gjerne at troen var en gave, ikke en gjenytelse.

Peter Ludvigsen observerer ganske riktig at "troen ændres fra.. kollektiv overensstemmelse til et individuelt nivå". Men denne dreining og de nye trekk vi finner ellers må ikke få oss til å overse at det er en stor grad av kontinuitet i det religiøse liv 1800-tallet igjennom.

3. Forholdet økonomi - vekkelser.

I hvor stor grad henger misjonsvekkelsen og den religiøse nyorientering sammen med den økonomiske utvikling, kapitalisme, markedøkonomi, pengehusholding? Og hvordan kan en slik sammenheng påvises og forklares?

Å kople troens endring fra "kollektiv overensstemmelse til individuelt nivå" direkte til "den kumulative prosess" anses jeg for en kortslutning. I et lengre historisk perspektiv ser vi en vekselende vektlegging av det kollektive og det individuelle. Andreas Ropeid, som har arbeidet med vekkelserens uttryksformer, skiller mellom et "sakramentalt" og et

"sosiologisk" kirkebegrep. Det siste var misjonsfolkets, men det oppstod ikke på 1800-tallet: "Kyrkjesoga fortel oss at denne kristendomstypen og dette kyrkjesynet har eksistert til alle tider med ulike praktiske utformingar." (Misjon og bedehus. Norges kulturhistorie bind IV.s.200.)

I vårt prosjekt blir det da en oppgave å vise de forutsetninger i samfunnet som skapte et klima for vekkelsskristendommen på 1800-tallet. Etter min mening må økonomiske faktorer stille ved siden av mange andre; de kan ikke få status som albevegende kraft. Det går sterke påvirkninger begge veier mellom samfunnsutvikling og religion. Men jeg vil trekke i tvil det fruktbare ved å presse alle fenomener inn i et omfattende forklaringsmønster av økonomisk art. Et forhold som taler mot en slik modell er den store forskjell som fins i religiøs holdning og praksis fra bygd til bygd innenfor områder som er temmelig homogene økonomisk sett.

Som nevnt i analysen er det en usikkerhet at vi ikke vet om de mest markante omslag i hverdagslivet i Spangereid fant sted i 1850-åra. Imidlertid er det klart at utviklingen her som i andre Agder-bygder var på vei mot en større grad av kapitalisme. Men de fleste historikere vil nok mene at de store endringer kom på et atskillig seinere tidspunkt. Når Peter Ludvigsen skriver om "det øjeblik den simple reproduktion overløjes", får vi inntrykk av en brå vending, et brudd. Jeg tror forandringene kom mer gradvis.

Et viktig spørsmål blir på hvilken måte misjonsarbeid og møtevirksomhet av den art som her skildres, skulle fremme eller være i pakt med de økonomiske endringsprosessene. For historikeren er det ikke nok å påvise samtidighet. Påstander om at trosendringer er "en markering af en åndelig niveauforskydning, som led i en større process" og "troens perspektivering af følelseslivet passer til hverdagens planlagte, disciplinerede perspektivering" forekommer meg å være meget abstrakte og svevende.

Individets løsrivelse fra de gamle kollektiver kan sees å

være en forutsetning for en kapitalistisk utvikling. "Paradokset" som Peter Ludvigsen også påpeker, er imidlertid at det ble dannet nye kollektiver, foreninger og vennsamfunn. Og disse var ikke vennlig stemt mot mange av tidens moderne tendenser. Blant progressive utviklingsoptimister ble den tradisjonelle religion ansett for å være en kraftig brems på utviklingens vogn. Misjonsfolket var som nevnt sterkt knyttet både til pietistisk og ortodoks tradisjon. Spørsmålet kan derfor reises om vekkelssbevegelsene i første rekke er uttrykk for den nye tid, eller om de er mobilisering av gammel tro og livsholdning.

Ved siden av økonomiske faktorer er det nødvendig å trekke fram nærliggende ting som den økende leseferdighet. "Lesere" var lenge det vanligste navn på de omvendte. Videre den liberale samfunnsmodellen, som tillot ytringsfrihet og meningspluralisme. Rent generelt kan en også peke på pendel-svinget. En ytterliggående sakramentalisme og hierarkisk kirkeordning vil som konsekvens utløse motkrefter i retning av en motpol.

4. Jeg har satt noen spørsmålstegn og merknader som angår foreningens funksjon i lokalsamfunnet, kontinuiteten bakover, og særlig forholdet til den økonomiske utvikling. Peter Ludvigsens evne til å se et mønster i mangfoldigheten har stimulert til slike og andre spørsmålsstillinger. Jeg har kritisert modellen, uten at jeg nå kan lage en som er bedre egnet til å omfatte de mangfoldige kulturelle, men-tale og økonomiske endringer. På et tidlig tidspunkt kan det også være fare for at en streng modellbruk virker fascinerende og ledende - en finner det en leter etter. Foreløpig vil mine ambisjoner ikke gå lenger enn til å registrere de mest karakteristiske utviklingstrekk over tid, sammenligne det som skjer i de forskjellige områder og etter hvert prøve å oppdage linjer og sammenhenger.

Nye elementer som jeg finner illustrert i Spangereid misjonsforening er bl.a.:

* Organisering av en kirke i kirken, ledet av lekfolk som sjelbevisst tar opp misjonsarbeid og forkynnelse, tidligere domener for stat og embetskirke.

* Informasjon om og pengeinnsamling til misjonen. Dette innebærer en dreining mot mer praktiske arbeidsoppgaver, samtidig som menighetens horisont utvides.

* Kvinnene trer inn i nye roller i det religiøse liv. De introduserer arbeidsmøtene, en form som ikke i samme grad som de mannfølkledede oppbyggelser har historiske røtter. (Jfr. forøvrig A.L. Schou Pederssens analyse.) Kvinnenes ideologi er ikke en annen; poenget er at misjonen blir det første samfunnsmessige felt der kvinner blir med og blir anerkjent.

Når Peter Ludvigsen betegner mennenes funksjon som styrende, kvinnene som et "anhang", tror jeg det er noe på siden. Kvinneforeningene var selvstyrende foreninger, misjonsforeningens ledelse hadde helst en koordinerende oppgave.

Disse og andre tråder veves inn i det gamle mønster. Men gamle tråder står fremdeles i veven, og er i høy grad med på å prege helheten.

Til slutt vil jeg peke på noe som kanskje kan kalles et åndelig klimaskifte. Misjonsforeningen omfatter i prinsipp hele sognet - som et tilbud. Men i motsetning til kirken blir ikke alle med. Det betyr at misjonen, såvel som omvendelsesforkynnelsen var kontroversielle saker, som reiste skille i menigheten og skapte nye motkrefter. Både begeistring og motstand ble vakt. Mens religionen før legitimerende orden og stabilitet, kom det nå inn et element av konflikt, liv og røre, som nok bidro til å skape et gunstiger klima for nytenking og innovasjoner, også på det økonomiske område. At situasjonen etter århundreskiftet ble mer stillivnet og at bestrebelsene mer gikk på "at fastholde sognets beboere i den trossmessige fold", tror jeg Peter Ludvigsen kan ha mye rett i. Det er en viktig observasjon, som fler bør prøve riktigheten av.

Bjørn Slettan

Anne-Lise Schou Pedersen:

OMKRING MISSIONEN OG KVINDERNE

1. Nogle generelle træk vedrørende forholdene i Danmark og Norge og lokalt belyst udfra kvindernes betydning for det religiøse liv i Søgne.

"Stor er skaren af kvinder med glædesbudskab." Salme 68, 12

1.1. Missionsselskaber og kvinder

Omkring 1800 stiftedes i kølvandet af den vækkelsesbølge, der gik over såvel Europa som Amerika en række missions-selskaber i de enkelte lande ¹⁾. Måske netop fordi de fleste vækkelsesers indhold er et oprør mod det bestående og en oplussen af inderlige følelser betød disse de fleste steder i større eller mindre grad tillige en medinddragelse af kvinderne i det religiøse liv på en ny måde. Pietismen for-drede fx. en personlig stillingtagen såvel for kvinder som for mænd ²⁾. På samme måde var herrnhuttsmen med dens stærkere betoning af nåden og evangeliets glade budskab i høj grad med til at frigøre kvinden både åndeligt og verdsligt ³⁾. De nyere vækkelsesretninger tillod kvindelige prædikanter, og i missionsarbejdet blev kvinder udsendt som selv-stændige missionsører. Som illustration af denne udadvendte

at løse selvdefinerede opgaver. Ikke én men flere faktorer påvirkede kvindernes forhold i det ydre.

Kvinderne fik tidligt i århundredet deres retlige og arve-mæssige stilling forbedret¹²⁾. De blev i lovens forstand myndige og begyndte naturlig nok at benytte sig af denne myndigheds muligheder. Alligevel varede det længe før de gjorde brug af deres rettigheder. Væsentligere for kvinder-nes situation og deres funktion i samfundet var overgangen fra udelukkende at deltage i hjemlivet til i stigende grad at tage arbejde udenfor hjemmet. Andringen af de hidtidige patriarkalske, familiemæssige og arbejdsmæssige bindinger medførte en frigørelse af kvindens traditionelle stilling samtidig med, at det måske førte til nye bindinger på andre livsområder (fx. kunne en fabrik give lønarbejde og dermed en vis økonomisk uafhængighed, men samtidig blev kvinden bundet i nye tidsrammer, skemaer og arbejdspræstationer).

Set på baggrund af den almindelig fremførte opfattelse, at det religiøse/kirkelige/kristelige miljø er konservativt, traditionsbundet og autoritært, er det tilsyneladende paradoksalt, at det var kristeligt engagerede kvinder, der begyndte at slutte sig sammen. I virkeligheden er det en ganske logisk følge af den frigørelse, der ligger i væk-kelsesmiljøet; det "åbner" den enkelte op og bringer de enkelte personer i fællesvirke på lige fod - uanset køn og stand. (Derimod er det let at konstatere strømme af "konservative" tendenser i visse kirkelige retninger, som netop bevirker en underordning af kvinden i forhold

til autoriteterne - manden og præsten). Sidstnævnte forhold har utvivlsomt haft stor betydning for den enkelte kvindes oplevelse - ja, i denne sammenhæng måske været den helt afgørende faktor. Følgelig vil det være nødvendigt ganske kort at skitserer denne frigørelse og forbinde den med de overordnede strukturer.

1.2. Frigørelsens "omvendthed" på mikro- og makro-planet.

For mig at se ligger der i hele problemstillingen en usikker balance mellem på den ene side den påviseligt frigø- rende kraft som vækkelserne og arbejdet indenfor disse gav kvinderne i deres oplevelser, og på den anden side den for eftertiden at se vittelige undertrykkelsesmekanismer overfor kvinderne, som samfundsoppbygningen bevirkede.

En religiøs bevægelse kunde på det personlige plan virke frigørende - ophæve gammel undertrykkelse og give person- ligt livsnåb og socialt beriggende samvær. Dette igen kunde give livsmød og kraft til at tage del i andet udadvendt arbejde fx. aktiv pengeindsamling til missionen, husandakt, husbesøg osv. Alt sammen en hel livsomvæltning på det nære og overskuelige plan - og en virkelig frigørelse i form af bedre evne til selv at tage vare på sit liv og sin fremtid. Men samtidig og i precis de samme handlinger kunne det re- ligiøse engagement virke indsnævrende og undertrykkende. Indre Mission forholdt sig "neutral" overfor rigspolitiske og visse samfundsstrukturelle problemer på makroplanet.

Men mange problemer i familien eller i det lokale samfund må ses som direkte konsekvenser af generelle økonomiske eller politiske fænomener fastlagt på makro-planen. Det kapitalistiske samfunds fremme af en stigende lønarbejdermasse og den deraf følgende proletarisering skabte nye urbane-industrielle problemer, som nødvendigvis måtte begribes og politisk-økonomisk behandles på et makro-plan med rigsomfattende sociallovgivning, organisering af arbejdere og kapitalmagt på landsbasis etc. Ved at vende kvindernes opmærksomhed og engagement mod det lokale og til intimsfæren i familien, så behandlere man - set i den store sammenhæng - symptomerne på mikroplanet som de umiddelbart medmenneskeligt fremtrådte i hverdagen og ikke årsagerne, der befinder sig på makroplanet. I denne proces med manglende realindsigt i de store forhold, blev kvinderne (og mange mænd med dem) ikke blot undertrykt på helt centrale samfundsområder, men kom til at underbygge de tendenser og strukturer på makroplanet, som de bekæmpede på mikroplanet.

Dette problem med relationerne på mikro- og makroplanet gælder også i forskningsprocessen: Nogle tendenser og mønstre på makroplanet kan kun erkendes af forskeren, når han ser tingene fra oven. Disse tendenser afspejles så i et mønster på mikroplanet. Herved har vi at gøre med nogle konkrete sociale fænomener og relationer, dels nogle oplevelser menneskene imellem.

Dette sidste forhold - at mennesker ikke oplever i over-

ordnede strukturer, men i personlige og fremfor alt i overskuelige relationer, dvs. på det nære plan, er årsagen til, at de ikke kan se eller overskue/forstå at de faktisk er underlagt nogle styrende tendenser fra makroplanet. Naturligvis kommer hertil særlige lokale forhold og personligheders rolle på mikroplanet, som igen vil give de omtalte generelle tendenser deres lokale variant.

At beskrive og forklare manifestationer på det religiøse område kan være svært nok i sig selv. Endnu vanskeliggere er det at se på den betydning og rolle kvinderne har her, al den stund de i det overleverede materiale i høj grad er "usynliggjorte", - og er det i det hele taget relevant at tale om kvinders specielle oplevelse af religion? Feltarbejdet i Søgne bekræftede mig i mine tidligere antagelser om relevansen af en undersøgelse om kvinder og religion. I det følgende vil jeg dels fremlægge de kildemæssige problemer vedrørende en sådan undersøgelse generelt, dels give en oversigt over kvindernes rolle og betydning i Danmark og Norge og endelig i denne sammenhæng se på feltarbejdets resultat med hensyn til kvindeforeningerne her.

1.3. Kilder til belysning af kvindernes forhold og deltagelse i det religiøse liv.

Generelt for forskningen omkring kvinder i det 19. århundrede gælder, at materialet vedrørende mange problemstillinger ofte er sparsomt. Dagbøger, husholdningsregnskaber

m.m. findes i nogen grad, men langt værre er det, når vi vender os mod forenings- og institutionsmaterialet. En gennemgang af disse "traditionelle" kildetyper viser derfor, at skal vi kunne udsige noget rimeligt holdbart om kvindernes offentlige engagement i samfundsanliggender og herunder religiøse sammenhænge, må vi ty til andet kildemateriale. Det kan dreje sig om politiarkiver, kirkelige indberetninger, presse, prædikener, mødereferater m.v. Erindringer kan være særdeles givtige - skriftlige som mundtlige. Sidstnævnte kategori afleder dog specielle problemer med hensyn til udnyttelse og fortolkning: Beretterens selvcensur, som regel når det drejer sig om meddelelser af "intim" eller privat karakter¹³⁾. Ikke sjældent er erindringerne fra det 19. årh. nedskrevet af mænd. De kan - ikke ud fra dårlige hensigter - men fordi de ikke vægter visse kvindelige oplysninger som relevante (eller pålidelige) have undladt at viderebringe væsentlige forklaringer. For såvel kvinder som mænd fra lavere sociale lag gælder, at de er underrepræsenterede i materialet.

Med den faste organisering af en lokal vækkelse omkring et missionshus og en missionsforening, Danske Samfund (grundtvigske) og forsamlingshus etc. følger den moderne associationsform med generalforsamling, bestyrelse, protokoller og regnskaber, formand og kasserer osv.¹⁴⁾ Dette institutionsmateriale følger hele det omgivende samfunds normale strukturer og procedurer. Det er opbygget ud fra et mandssamfunds præmisses, bliver styret herefter og afkaster naturligvis kildemateriale i overensstemmelse her-

med. Kvinderne findes derfor ikke i dette institutionsmateriale som de ledende aktive. Da institutionsmaterialet ofte er det bedst bevarede, føres den i kildematerialet indbyggede skævhed med over i den etablerede historieskrivning (jfr. Peter Ludvigssens bidrag fra feltseminaret). Den omhyggelige historiker afprøver sin opfattelse på lignende organisationsmateriale fra andre samfundsområder og bekræftes så grundigt i kvindernes ikke-eksistens, at han ikke bringes i tvivl om egne resultatets holdbarhed.

2.0. Danmark.

2.1. Alment om kvinder og religiøs engagement.

På det religiøse område fremtræder kvinderne ifølge samtidens i skrift og tale udtrykte opfattelse (dvs. fra 1840'erne til 1920'erne) som den største og mest trofaste, engagerede gruppe i det religiøse liv. Forklaringen herpå var sædvanligvis kvindens "naturlige behov" for religion.¹⁵⁾ Ikke desto mindre indtog kvinder hverken i kirken eller i vækkelsesretningerne en ledende eller ligeværdig rolle og var således i god samklang med Pauli ord om, at kvinden skal tie i forsamlinger og være manden underdanig¹⁶⁾. Det vil derfor være relevant at undersøge, om denne sædvanlige opfattelse af kvindens forhold til og funktion i religionen er troværdig. Holder den stadig stik i de "nye" vækkelsesretninger, i det religiøst prægede samfundsliv og de miljøer, der udsprang heraf? Er det fx. således, at kvinderne optræder mere aktivt i det

ydre i nogle miljøer med bestemt social og økonomisk struktur (fisker og skippermiljøer) og mere passiv i andre, hvor deres rolle i arbejdslivet var anderledes (bondemiljøer). I det hele taget må vi begynde med at give et mere dækkende signalement af kvinderne - denne "usynlige" gruppes betydning, ikke blot i vækkelsesmiljøerne, men også følge dem videre i de mere institutionaliserede kirkelige retninger. For at kunne følge kvindernes aktiviteter må vi i høj grad forlade os på sognehistorierne, biografierne, brevene og lokalhistorisk erindringsstof. Materiale af denne type har ofte karakteristiske fællestæk:

1. Kvindernes deltagelse i religiøse sammenhænge er større end mændenes uanset egne eller miljø.
2. Kvindernes aktiviteter manifesteres ikke blot gennem de rent kirkelige handlinger, men også i dagligdagen, dvs. de er forskellige fra mændenes religiøse aktiviteter både i omfang og kvalitet.
3. Kvinderne påvirker ofte børnene både afgørende og for livet i religiøs henseende - og modsat andre forhold og livssammenhænge kunne religiøst vakte kvinder ofte hævde synspunkter imod ægtefællens. (17)

Disse udsagn om kvinders religiøse udfoldelse i datidens samfund skal imidlertid modificeres, hvad det kvalitativt angår. Vi må fx. forvente, at deres adfærd her - som i samtidens andre forhold - var styret af kirkens og samfundets normer. Det kan ikke afvises, at mange kvinder frygtede kirkens autoritet, så de af den grund, og ikke

af inderlig overbevisning, kom i kirke. På den anden side ser man i de "døde" egne altid kvinderne som medlemmer i de små vakte grupper, - jfr. fx. de herrnhuttske indberetninger.

Kvinderne dannede fortroppen i det nye religiøse livs gennembrudsfasen fra 1800-tallets første halvdel, ligesom de aktivt deltog i de danske kirkelige hovedretninger - Indre Mission og grundtvigianismen - fra midten af århundredet.

Hvad angår sektterne, så var kvinderne både godt repræsenteret og aktive. Det var fx. tilfældet for bapstister, metodister og mormoner. (18) Samtidige berettere hævdede især om sidstnævnte sekter, fx. ofte om mormonerne, at de bevidst først søgte indgang hos kvinderne i en husstand vel vidende, at disses "sværmeriske" tendenser lettere blev vakt.

Kvinderne beskrives i det hele taget af mange solide jagttagere og deltagere som de trofaste støtter og bærere af "livet", dvs. det nyvakte åndelige liv. Men i så godt som alle religiøse retninger i Danmark glider de senere over i de mindre omtalte og mindre aktives rækker, da "livet" vinder større og især organiseret tilslutning i sognene. Som regel taler de forskellige berettere da også udelukkende om vækkelse, når både mænd og kvinder er med i den. Det er tilfældet med vækkelserne ved Jyllands vestkyst, fx. i Thyborøn, hvor "livet" brød ud i en varig vækkelse ca. 10 år efter, at troende kvinder var blevet vakte.

Det samme kendes også fra Skagen, Bangsbostrand, Herring-egnen og Koldingegnen.

Når mændene "kommer med", udfoldes etableringen og organiseringen af det vakte liv på forskellig vis, men kun yderst sjældent bibeholder de den uformelle og intime struktur, som kvinderne hidtil havde praktiseret.

På Hørsenseggen ses dog de gamle "husmøder" bibeholdt hos "de stærke jyder" ¹⁹⁾. Undtaget er også Brødremeniighedens diaspora-møder/menigheder, hvor kønnene ved møderne holdtes adskilt. Det var dels en følge af konventikelplakatens bestemmelser (1741), dels skyldtes det den helt tilgrunds-gende tankegang hos disse: omsorgen for og den omhyggelige pleje af den enkelttes "sjælelige tilstand". Til gengæld var kvinderne med i ældsterådet i den tidlige periode. ²⁰⁾

At kvinderne således i det store og hele "forsvinder" i materialet er dog ikke ensbetydende med, at kvindepersonlighederne også er væk. De findes overalt i de tidlige vækkelser: Hos de stærke jyder med Ann Kathrine og Karen Hansdatter, Helle-Stine i den vest- og midtjydske vækkel-se ²¹⁾ og den landskendte "Skov-Kirsten" i Vendsyssel ²²⁾.

Indre Mission har måske ikke mange landskendte kvinder som "Skov-Kirsten", men i de indremissionske erindringer og skildringer omtales til gengæld de mange troende kvinder og deres evne til at missionere - "at vidne for troen". Efter den sidste indremissionske vækkelse omkring 1890 dukkede kvindelige ledere af visse områder af IM's vidtforregnede virksomhed frem i offentligheden, fx.

forstanderen for Magdalenehjemmet (for faldne piger) Thora Esche, lederen af søndagsskolearbejdet M. Keyper og Henriette Knuth i KFUK-arbejdet. ²³⁾ Thora Esche rejste endda landet rundt for at samle penge ind til sit pigehjem og leverede talrige indlæg i Indre Missions Tidende, hvor hun blev støttet af Vilh. Beck.

2.2. Grundtvigianismen og IM's holdning til kvinder og religion.

Grundtvig pointerede stærkt betydningen af forbedret oplysning gennem nye undervisningsmetoder - også for kvinden. Kendt er hans alment positive opfattelse af kvinden som "intellektuelt inspirerende Redskab" uden hvem manden kun levede og arbejdede halvt. ²⁴⁾ I de grundtvigske friskoler og højskoler spillede dette syn ind hos de forskellige ledende personligheder, men for mange blev dette noget romantiske ideal ikke realiseret. I praksis havde Grundtvig kun en hovedtysten til overs for de kvinder, der "ville" noget ²⁵⁾, og det er en kendsgerning, at der ikke blev optaget kvinder på højskolerne før end i begyndelsen af 1860'erne. Det er derfor et spørgsmål, hvor "positive" de grundtvigske mænd var over for deres kvinders offentlige fremtræden.

Derimod er kvindernes placering i Indre Mission og Luthersk Missionsforening meget klar. Som følge af begge retningers pietistiske hovedpræg var kvindernes placering begge steder absolut: De var i alle henseender manden

underlegen. Holdningen underbygges af Bibelens ord, selv om teologerne dengang vurderede og diskuterede kvindens synd, hendes pligter over for mand og børn og hendes "plads" i kirken og menighedslivet. Inden for IM har de forskellige præster og lægfolk derfor løbende forsøgt at afgrænse og definere kvindernes rolle og indflydelse i organisationen.²⁶⁾

Indre mission gør sig - for mig at se - i virkeligheden til talsmand for to kvindesyn, og dette tvæsyn giver sig udslag i arbejdet: Det ene synspunkt er pointeringen af kvinden som værende syndig. Hun er skøgen, der forfører manden, som til gengæld kun bliver forledt af sin natur. Kvinden må derfor - for sit eget bedste - underordne sig mandens ledelse. Kun derved kan den synd, der klæber til hende, holdes nede.

I den modsatte rolle fremtræder kvinden som m o d e r e n, det uundværlige led i slægtens videreførelse og medopdrager af børnene. Hun er hjemlivets centrum, om hende samles alle praktiske forhold - også troslivets. Med hensyn til arbejdet i Ydre Mission var opfattelsen mere nuanceret: Her mente man, at kun ugifte kvinder kunne vie deres liv til hedningemissionen. Så var de til gengæld også på visse områder de bedst egnede, ligesom de hjemme var "den stille magt" (jfr. Vilh. Beck), der til syvende og sidst overvandt alle forhindringer. Ydermere fungerede præstekoner og indremissionærers koner som mandens uundværlige "forlængede arm" (hvad der endda polemiseredes imod i Indre Missions Tidende).

I sociale og filantropiske opgaver²⁷⁾ var kvinderne meget involverede, og her kunne de gifte koner, der havde tid dertil, også deltage. Men i det hele taget blev det ustandselig understreget, at moderskabet og opdragerfunktionen var det primære, hvorfor man i almindelighed antog, at der ikke kunne være koncentrationsevne til overs til andre gøremål. Imidlertid må man tillægge Indre Mission visse fortjenester: De tog konsekvent en række problemer op omkring prostitution, enlige mødre og forældreløse børn. Ud fra Bibelens ord om næstekærlighed og den kristne barmhjertighed pålagde man i de enkelte indremissionske samfund de troende denne pligt at opbygge og støtte et net af organiserede "arbejdssteder", fx børneinstitutioner, retningshjem, Magdalenahjem. Indre Mission gik i den henseende langt videre, end de grundtvigske tiltag i samme retning²⁸⁾.

I den sammenhæng virkede kvinderne som et uhyre vigtigt og nok hidtil undervurderet led i det understøttende indsamlingsarbejde.

Selve "hjemlivet" påvirkedes i mange tilfælde ved indremissionsk vækkelse og gennemslag: Det religiøse engagement lagde et pres på familierforholdene og virkede på den vis frigørende for kvindens stilling i ægteskabet. For eksempel kunne en fordrunken ægtefælle i det indremissionske samfund ikke længere fortsætte sin handlemåde. I samtidige skildringer fremhæves ofte kvinder, der alene eller støttet af det indremissionske samfund var i stand til at vende deres mand bort fra et "ugudeligt levned", støttet af "samfundet" vælger kvinderne da også

Indre Missions bud frem for lokale traditioner og famillemæssige hensyn.

Endelig er det et spørgsmål om, hvorvidt det er korrekt, at kvinderne - som det så ofte er hævdet - var et konservativt element. For mig at se vil en mere grundig gennemgang bringe flere nuancer for dagen.

Selv om kvinderne pålægges at tie i forsamlinger og være manden underdanig, vil jeg hævde, at fælleslivet i de indremissionske samfund inddrog kvinderne i en ny form for social og personlig aktivitet, som de også selv må have følt tilfredsstillende. I den kommende forskning vil jeg finde det relevant at fokusere mindre på de formelle strukturer, dvs. foreningens ydre form og i stedet koncentrere nye undersøgelser omkring kvinders reelle rolle og udbytte i vækkelse og religiøst samfundsliv. Hvilken andel havde de i vækkelsernes forløb og hvilken betydning fik det for kvindernes generelle situation?

5.0. Norge.

3.1. Kvindeforeningerne i Norge.

Omkring midten af det 19. århundrede opstod og fremvoksende i Sørlandet en række kvindeforeninger, hvis formål var at arbejde for den ydre mission.

Den norske ydre mission var igangsatte og "katalysator" for denne udvikling og etablering af "kvindebevægelse" i større omfang. Missionsarbejdet lededes og koordineredes af Det norske Missionselskab (1842 ff.), der hurtigt indså kvindernes betydning for missionsagen og følgende gennem præster og missionærer tilskyndede til dannelse af kvindeforeninger²⁹⁾. Dog eksisterede der allerede fra 1830'erne kvindeforeninger, som uafhængigt af de missionselskaber, der sluttede sig sammen i Det norske Missionselskab arbejdede med hedningemission.³⁰⁾ Det var de herrnhuttiske kredse, der i deres missionsarbejde havde "syforeninger" og "dameforeninger".³¹⁾

I Søgne fx. arbejdede kvindeforeningerne fra begyndelsen i til knytning til Det norske Missionselskab og selvom tilskyndelsen til oprettelsen kom fra en allerede oprettet kvindeforening (Lyngdal), så blev kvindeforeningernes arbejde udadtil ledet af mænd fra den lokale missionsforening, den senere Søgne Menighedsforening.

Det var et væsentligt træk ved alle kvindeforeningerne i Søgne, at de trods initiativer, engagement og egnede

kvindepersonligheder i høj grad lader sig repræsentere af mændene såvel i kredsarbejdet som i samarbejdet med Det norske Missionselskab. Dette er fortsat tilfældet op mod 1900 - ja på visse punkter kunne nye love endda vise sig at give mindre plads for kvindeindflydelse (Fattigplejen), hvis man skal dømme ud fra den formelle opbygning i foreningen.

I en anden missionsforening - Spangereid Missionsforening - kan det samme forhold iagttages. Kvindeforeningens betydning som den største bidragsindsamler til missionen er uomtvistelig, men denne betydning i arbejdet følges ikke op med en tilsvarende betydning i ledelse og organisation. Kvindeforeningernes inittierende indflydelse inden for missionsforeningerne kan til gengæld ses andre steder på foreningens indre udvikling, fx. oprettelsen af børnehjem, fattigpleje etc.

Uvilkårligt rejser det spørgsmål sig for en udenforstående, hvorfor vi på Sørlandet så tidligt ser dannelsen af disse Kvindeforeninger. Muligvis kan vi søge en del af forklaringen i Norges statsretslige stilling med opkomsten af en grundlov og dermed forbundne rettigheder for kvinderne på et tidligere tidspunkt end i Danmark. Men endnu stærkere forekommer mig andre og ikke mindst lokale forhold at have spillet ind, da udbredelse af kvindeforeninger på dette tidspunkt faktisk begrænsedes til Sørlandet. Befolkningen i denne egn bestod for en stor del af skipperne og sø- og handelsfolk, der i lange perioder var

borte fra hjemmet. Det medførte, at kvinderne måtte klare ikke blot den traditionelle husholdning, men at de tillige i mandens fravær måtte varetage samtlige økonomiske og praktiske forhold for familien. Denne erfaring kan have været med til at give kvinderne fra dette miljø en selvstændig og bestemmende holdning, som uden tvivl satte sit præg på disse kvinders foretogsomhed i andre retninger. Det er helt nærliggende at sammenligne med Læsø og Fanø i Danmark, begge skippermiljøer, hvor man fx. for Læsø vedkommende havde en i forhold til resten af kongeriget særlig arvepraksis, der bestemte kvindelig arveret. En komparation mellem de nævnte miljøer i Danmark og Norge i denne henseende ville være et helt oplagt emne for kommende undersøgelser.

Tilbage bliver at forklare, hvorfor flertallet af kvindeforeningerne alligevel med tiden tilslutter sig Missionselskabet og dermed lod mændene sidde i ledelsen. Efter min mening hænger det sammen med den anden i indledningen fremførte betragtning, nemlig at for dem trådte den "overordnede" eller den på makroplanet dominante holdning og norm i forgrunden. Hvorfor det bliver resultatet det ene sted og ikke det andet, når vi bevæger os nede på mikroplanet, vil det være fremtidige lokalundersøgelseres opgave at give svar på, men personlighedernes betydning må være nærliggende?

Mændene i Søgne er særligt i den tidlige fase formidlere af de tanker og de handlinger kvinderne fremkommer med.

For det er jo påviseligt, at kvinderne i deres arbejde indfører nye former. Hvor der er tale om sammenfaldende interesser, er det fornuftigt at samarbejde eller samle kræfterne. Dermed er mændenes indsats heller ikke styrende i negativ forstand og bliver ikke af kvinderne opfattet som sådan. Imidlertid må vi vel have lov til at formode, at der fra kvindernes side og skabt ud fra deres egne forudsætninger (som mændene i samtidens skrifter taler så positivt om) kan have været specifikke forslag både vedrørende formen for social aktivitet og indhold eller emner i denne, som mændene ud fra deres viden og handlinger afslår at medvirke til.

Drejere forslagene fra kvinderne sig fx. om nyskabelser, der vil kollidere med det eksisterende samfunds økonomiske eller politiske ordning, så vil selv de positivt indstillede mænd være nødt til at skære det bort og i stedet vælge det opnåelige - for ikke ved for kontroversiel adfærd at hindre i det mindste nogle beskedne "fremskridt". For lokalt ansatte mænd - for nogle måske lidt mere overlagt - kommer denne udvælgelse af det "realistiske" eller "opnåelige" til at virke begrænsende på kvindernes muligheder. Det man i nutidigt sprogbrug benævner som "repressiv tolerance".

I det religiøse foreningslivs første fase var kvinderne meget engagerede, men indledningsvis i 1840'erne var der bortset fra enkeltstående initiativer og sporadisk forekommende små kvindeforeninger begyndende fra Lyngdal (jfr. fru Kielland), ikke en gennemgribende formel struktur bag virksomheden. Endda mødte kvinderne stigende modstand specielt

da de fremkom med tanken om kredsmøder³²⁾. Var mændene tidligere bekymrede over, at de indensogns møder skulle bringe forstyrrelse i familielivet, så var man nu dobbelt forargede over, at kvinder ville tillade sig at rejse bort fra mand og børn. Der kommer en reaktion fra såvel ægtemændene som fra autoriteterne (præster). Af den grund og for at holde styr på aktiviteterne valgte kvinderne naturligt nok at indrette sig på det herskende systems premisser. Det vil sige vælge bestyrelser, føre protokoller og i det hele af praktiske grunde organisere sig som mændene. Rent juridisk og økonomisk var dette en nødvendighed og selvom kvinderne op i sidste halvdel af det 19. årh. var myndige personer, så var der stadig et "bevidsthedsmæssigt efterslæb" som - på nogle få foreninger nær - afholdt kvinderne fra at organisere sig helt uden mænd. Kvinderne bliver af hensyn til strukturobygningen i det mandsdominerede storsamfund nødt til at sætte personer af hankøn ind i organisationens top. Ellers ville deres forhandlere overfor myndighederne og andre samfundsinstitutioner ganske enkelt ikke være blevet taget seriøst. I den følgende fase af kvindeforeningernes arbejde - og den dermed forbundne indremissionsforening³³⁾, hvor foreningslivet er blevet etableret, har mændene derfor overtaget ledelsen af disse og vil i institutionsmateriale som oftest, men ikke altid, stå som de eneste ledende. Dyberegående undersøgelser ville kunne vise noget om kvindernes aktiviteter indadtil i sognet og udadtil i kvindeforeningernes virke, samvirke med hverandre og forbindelse (eller det modsatte) til Det norske Missionselskab. Ligledes vil de kunne give for-

Klaringer på eventuelle forskelle og ligheder ved kvindeforeningers opståen, udvikling og organisering omkring kystmiljøerne i Kattegat-Skagerrak-regionen.

I det følgende skal på baggrund af nogle få dages feltarbejde i Søgne nogle kvindeforeningers virke fremlægges ud fra de tilgængelige kilder og ved supplerende interviews; der videreførte kunne være af stor nytte i de ovenfor anførte problemstillinger.

4. Søgnes kvindeforeninger.

Da Søgne Missionsforening, den senere Søgne Menighedsforening (1873 ff), stiftedes i 1854 var der blandt de indtegnede medlemmer flere kvinder, 39 mænd og 14 kvinder. Ud fra den kronologisk opførte medlemsfortegnelse ses, at hovedparten af disse er optaget i de allerførste år, hvorefter tilgangen stopper helt. I 1871 kan man ud fra regnskaberne se bidrag fra en "kvindeforening". Der er ikke i forhandlingsprotokollerne gjort indførsler om en egentlig konstituering af denne nye forening under missionsforeningen i form af love og regler. (Det samme gør sig gældende for en anden forening, der i 1895 benævnes "De unge Kvinders Kristelige Forening"). Medlemstallet i denne forening, som må antages at fungere under samme regler som Missionsforeningen, voksede stærkt. Formentlig ud fra ønsket om at bevare de enkelte kredse som små enheder med lille deltagertal, resulterede nævnte stigning i en udvidelse af antallet af

kvindekredse, således fandtes i 1875 3 stk. og i 1877 4, nemlig Høllæsunds, Trysfjordens, Søgne og Tangvall.

Fra at være forbigået i tavshed i forhandlingsprotokollerne erkendte man i stigende grad deres betydning, idet det pointeredes, at organiseringen i kvindeforeninger havde betydning "for Kvindens hele Stilling og navnlig for Børneopdragelsen".

På et andet område var kvindernes rolle uomtvistelig:

De var i stand til at indsamle store summer til Hedninge-, Sømands- og Indremissionen. Til illustration kan nævnes, at kvindeforeningernes bidrag til Hedningemissionen mere end fordobledes fra 1871 til 78. En del af denne stigning kan måske tilskrives omprioritering fra Indre Mission, som i starten var største beløbsmodtager, til Hedningemissionen. En kendsgerning er det dog, at kvindeforeningens regnskaber efter 1900 kan fremvise det klart største og stigende overskud, selv i perioder med generelt faldende indtægter.

4.1. Søgne Eldre Kvinneforening.

Den ældste kvindeforening i Søgne stammer fra 1862. Det stiftende møde blev afholdt hos Ole Holmen, og kvinderne kom fra hele bygden. (10 personer, se Fortegnelse over Søgne Eldre Kvinneforenings virksomhed, privat eje). Foreningen deltes i 1870 i to: Try's Kvinneforening, der omfattede medlemmer fra Vestbygden, og resten i Søgne Eldre

Kvindeforening, som til nutiden har bibeholdt sit oprindelige navn.

Om mødeaktiviteten fremgår det af protokollen, at denne begrænsede sig til et møde den første mandag i hver måned. Fra den første tid foreligger der ikke oplysninger om, hvor disse møder blev afholdt, men de må - som sidenhen - antages at have gået på omgang hos de enkelte medlemmer. Da befordringsmidlerne dengang indskrænkede sig til "apostlernes heste", mødtes deltagerne om formiddagen og fik straks en forfriskning. Senere fulgte et middagsmåltid, hvorefter man ud på eftermiddagen ventte tilbage til hjemmet.

Formålet med kvindemøderne var gennem aktiv indsats at hjælpe med at finansiere hedningemissionen og samtidig hermed gennem samværet at opbygge hverandre i kristelig henseende. Møderne indledtes derfor med andagt, sædvanligvis holdt af en af de deltagende kvinder. Ved særlige lejligheder kunne en inviteret missionær eller præstekone dog overtage denne funktion. De skiftende præster og præstefruer var som regel med i kvindeforeningens arbejde (se især Schønning, Mollestad og Ubberud). Under møderne læste man højt for hverandre af "kristelige blade", ligesom der blev sunget meget. Sideløbende med denne åndelige aktivitet blev der under møderne lavet håndarbejde, fx. strømpestrikning o.lign. I begyndelsen blev dette foræret til missionærer, der stod foran udsendelse, senere gik man over til at sælge varerne ved auktioner eller bazarer. Antallet af sådanne håndarbejdsudsalg steg støt i 1880'erne og blev efterhånden et fast

isæt i foreningsaktiviteten. Det skete herefter også i Bethania, hvor kvindeforeningen i 1939 holdt "stevne" for kvindeforeningerne i Søgne. Det drejede sig om foreninger, der arbejdede for Sømandsmissionen (på 70 års dagen for Norsk Sømandsmissions oprettelse). At Søgne Eldre Kvinneforening stod som indbyder var ret naturligt, da den var den ældste kvindeforening for Hedningemissionen i Norge. Foreningen nøjedes dog ikke med at give bidrag til Hedninge- og Sømandsmissionen, en overgang fik således også Indre Mission bidrag, dette faldt dog senere bort. I starten havde foreningen regulært medlemskontingent, som sammen med evt. supplerende frivilligt bidrag blev afleveret i missionsbøsser. Den faste indbetaling bortfaldt dog senere da "Arbejderne skulle være frivillige Gaver".

Samværet i kvindeforeningerne var præget af, at kvinderne "kunne selv". Det stiftende møde afholdtes ganske vist hos Ole Holmen, men al senere mødeaktivitet afholdtes af og hos de enkelte kvinder. En af de mest betydningsfulde tidlige formænd refereres for at skulle have pålagt sine medøstre, "at selv greie med uten hjelp fra menn.." og som referenten tilføjer, "slik er det senere blitt" (fru Kap. Håversen). Kun undtagelsesvis var en præst tilstede (jubilerer o.lign.) mens præstefruen gerne deltog - omend dette ikke reserverede hende en plads som formand (bestyrerinde) i foreningen. Ligledes lå de kvindelige missionærers opgaver kvindeforeningen nærmest - og man havde endda fra bygdens familier, der i generationer leverede kvindelige missionærer og diakonisser (se fx. Foreid og Lohne familierne,

(jfr. interviews). Ikke sjældent var det også omrejsende missionærer, (emissærers) hustruer, der kom med til møderne og fortalte om missionen. Det nævnes, at der i begyndelsen var en "Lekmann" med, som holdt afslutningsandagt, men det gik man øjensynlig bort fra igen.

Kvindekredsene under Menighedsforeningen fungerede i det daglige arbejde på samme måde som den ovenfor nævnte ældre kvindeforening. Hertil kom dog yderligere flere opgaver: Til menighedsforeningen knyttedes ikke blot en søndagsskole, men man kunne også oprette et børnehjem, "Salem" (1882-1912) (jfr. den danske indremission, der oprettede lignende hjem, dog organiserede af særlige "Børnehjemsforeninger"). Til denne virksomhed knyttedes ikke mindst kvindeligt personale og bestyrer. Ifølge jubilæumsskrifter var O. Tjomsland initiativtager og foregangsmand til indsamlinger og mødeaaktivitet til fordel for et børnehjem i Søgne. I den mundtlige tradition huskes imidlertid også kvindernes banebrydende indsats på dette felt (jfr. interviews). Således nævnes Emma Lohne for at være den første, der gav bidrag til indsamlingen og motiverede andre for sagen. (Lohnefamilien har gennem årene været "støtter" indenfor såvel indre som ydre mission og er det stadig, jfr. interview med V.Lohne, f.1963).

Salem blev hele tiden finansieret udelukkende gennem overskud fra bezarer, indsamlinger o.lign. frivillige bidrag. Såvel ud fra de aktiviteter vi kan læse om i protokollerne, som fra erindringer og interviews fremgår det, at børnesagen lå kvinderne stærkt på sinde, omend det dog ikke di-

rette kan påvises, at netop kvindeforeningernes indsats var bestemmende for oprettelsen af et børnehjem.

Sluttelig bør nævnes, at Menighedsforeningen tillige drev fattig- og sygepleje. Fattigplejen skriver sig egentlig tilbage til 1887, hvor en "frivillig fattigpleje" omtales, men den vandt øjensynlig ikke den fornødne tilslutning. På et møde i 1904 (pk.4) klagedes der over manglende interesse, og i den forbindelse ønskedes der et "samlet Møde for Tilsyns-Mænd og Kvinder". Hvori problemet lå ses ikke klart ud fra sammenhængen, men det oplyses imidlertid, at antallet af mænd og kvinder i dette tilsyn var lige stort. I 1909 etableredes i Søgne den mere omtalte frivillige fattigpleje, der skulle hjælpe de, som ikke var under offentlig fattigforsorg. Til forskel fra 1887 ordningens lignelige mand/kvinde representation, indsatte man i 1909 en bestyrelse udelukkende af mænd, dvs. formand, næstformand og sognepræst i forening med vedkommende kredslæser (Regler for Fattigpleje fra 1910, 16/5, § 4). I 1913 oprettedes yderligere en lokal frivillig sygepleje, hvortil man knyttede bygdens kvinder som arbejdskraft. Missionsforeningen udpegede nemlig 5 kvinder, som uddannet til at varetage den praktiske sygepleje. Man anvendte altså kvindernes arbejdskraft uden tilsvarende repræsentation i styrelse organer.

Ser man bort fra de organisationer, der havde tilknyttet een eller flere kvindeforeninger, var kvinderne i Søgne også aktive i frikirkelig eller anden sammenhæng. Dette

var ikke mindst tilfældet hos "De frie Venner".

"De frie Venner" udsprang af Den frie evangeliske Forsamling (Pinsemissionen, omkring 1900), men nåede dog først til Søgne i 1920'erne. Det var en kvinde, der først blev døbt (jfr. Alf Hansen), ligesom det hovedsagelig var kvinder, der, der tilsluttede sig sig bevægelsen. Alf Hansens moder, som ledede gruppen, kom fra Kristiansand og tilhørte her Frelsesarmeen. Hun kaldtes "tante Ragnhild" og blev især kendt for sin "Barneforening". Indenfor den lille gruppe i sognet, der tilhørte "vennerne", blev der ikke oprettet kvindeforeninger eller lign., men måske qua den "lyse" forkyndelse var der givet den enkelte frihed til at etablere sådanne "barneforeninger" på samme måde som Alf Hansens søndagsskole. Kvindesyndet indenfor "De frie Venner" var - som for pinsemissionen - nok det samme som i indremissionen m.h.t. fx. sømmelighed og forbud mod kvindelige prædikanter. Til gengæld kunne kvinderne i lighed med mændene stå frem og "vidne" og "tungetale".

For fuldstændighedens skyld bør det tilføjes at "Samfundet", en anden pietistisk dissentergruppe, jævnfør hele deres gammeltestamentlige (!) opfattelse ikke har haft eller vil få kvindeforeninger. Her er kvinderne så afgjort tildelt rollen i hjemmet, og det er overhoved den dag i dag gældende hvad Paulus skrev om kvinden: Hun "skal tie i Forsamlinger" og at "Hvanden skal være Kvindens Hoved".

Til sammenligning med Sognes kvindeforeninger kan nævnes Spangereid Missionsforenings kvindeforening og de andre

kvindeforeninger tilknyttede Mandal og omegns fællesforening for indre mission. Her ses tilsvarende mønstre: Kvindeforeningernes bidrag til Hedningemissionen, indkommet gennem bazarer og indsamlinger, overstiger i beløbsstørrelse langt tilsvarende foreningers bidrag.

Som eksempel på en svensk kvindeforening med tilsvarende formål kan anføres syforeningen "Unga Kraften" fra Dyrön, Bohuslän. Denne blev stiftet i 1916 af pastor Ekback (Syforeningens forhandlingsprotokol). Det var formålet gennem gaver og arbejde at hjælpe Evangeliska Fosterlandsstiftelsens Hedningemission. Kvinderne samledes til møder i hjemmene - de såkaldte "arbejdssteder", hvor man holdt andagt og sang til arbejdet. Desuden var der møder, hvor enten en præst, prædikant eller missionselev fortalte om missionen og holdt andagten. Der berettes ikke her om væsentlig deltagelse af præstefruer eller missionshustruer.

5. Afsluttende bemærkninger.

Når vi i dag ser på det overleverede materiale om Kvindernes deltagelse i religiøse sammenhænge er det behæftet med mange vanskeligheder på baggrund af det alene at give et "sandt billede" af kvinderne i den ydre give og i den af dem indre oplevede situation. En pilotundersøgelse som denne kan qua sin størrelse naturligvis ikke afdække samtlige historiske kendsgerninger og deres indbyrdes forløb. Den kan imidlertid påvise en række problemer som ikke tvangsfrit lader sig forklare ud fra vor nuværende forskning og bi-

dræge til iværksættelse af yderligere undersøgelser. (Jfr. egne studier omkring kvinders rolle i vækkelse og mission i Danmark).

NOTER

1.a. Provst J. Vahl, (fmd f. DMS 1889-1897) efterlod ved sin død et "missionsbibliotek" (nu Statsbiblioteket, Århus) på o. 10.000 bd. Dette er sammen med DMS's arkiv og private arkiver - primær kilde for enhver, der beskæftiger sig med dansk og nordisk missionshistorie (jfr. Brødremissionens dansk og nordisk missionshistorie tilgængelig på mikrofilm på Kirkehist. Inst. København). Om de komplicerede forhold vedr. Ydre Mission p.gr. af stridigheder mellem de to kirkelige hovedretninger bl.a. - se Nielsens redegørelse i Nordisk Missions Tidsskrift, 1978, hf 2. Fx. blev Vendsyssel Nordisk Missionsforen. først tilsluttet D.M.S. i 1858 - og den mere massive overgang til D.M.S. af de små missionsforeninger kan i mange tilfælde tilskrives I.M.'s vækkelse i sognene. Således vækkelserne i Vendsyssel ved I.M. og Ydre Missions forening samstedts. I andre tilfælde var grundtvivske initiativtagere, fx. V. Birkeadal, ved oprettelsen af "Den danske Komite for Santalmissionen."

1. b. Se herom i:
Bundgaard, Niels, 1935: Det danske missionselskab. Missionsmenigheden i Danmark.

Molland, E., 1976: Kristne kirker og trosamfund, (dansk udg. ved P.G. Lindhardt).

2. Se herom i:
Jensen, F. Elle: Pietismen i Danmark, Kbh.
Koch, Hal og Kornrup, Bjørn: Den danske kirkes historie, V, 1951 og VI, 1954.

3. Lundbye, J., 1903: Herrnhuttsmen i Danmark, Kbh.
Bergmann, Lorenz, 1957, 1961: Grv Zinzendorf I-II giver en samlet historisk fremstilling og gennemgang af herrnhuttsmen.

4. Salmonsens Leksikon, 1928, bd 25, s. 526 ff. - Fra 1800 til 1850 dannedes der i Amerika 13 kvinde-missionselskaber, se "Encyclopedia of Missions".

5. Om de forskellige missioner i Norden og deres kvindelige medarbejdere generelt, se Knut B. Westman, m.fl. Nordisk Missions Historie, dansk udg. København, 1950.

6. I Danmark først og fremmest A. Pontoppidan Thyssen i sine afhandlinger "Vækkelse och Kyrka", "Vækkelsernes Frembrud." og P.G. Lindhardt "Vækkelse og kirkelige retninger". Om folkeligt religiøst liv, se A. Gustavsson, 1976, 1981 - "Folkeligt Fromheltliv".

7. Jfr. Bundgaards to bind om hjemmissionen og ydre mission, men han har ligesom andre ældre forfattere, der behandlere ydre missions historie, ikke sat denne "bevægelse" og dens betydning i relation til vækkelse, folkelig bevægelse eller kulturpolitik i årtierne omkr. århundredeskiftet.

8. Nome, J., 1943: s.69 ff.

9. Udsigt over de med D.M.S. forbundne Kreds- og Kvindeforeningers Arbejde, s. 1. Man fik i 1880 kun beretning fra en "kvindeforening", samme s. 14, og generelt, Blaauenfeld, Sta.opt. om Kvindernes Delta-gelse i Missionsarbejdet.

10. Jeg kan i denne sammenhæng ikke gøre rede for samtlige religiøse retningers arbejde i så henseende, kun antydningssvis konstatere deres tilstedeværelse, samt ved foreløbig gennemgang via gængse fremstillinger konstatere deres relative numerisk set mindre foreningsdannelse og arbejde.

11. I 1907 fik kvinderne for første gang lov til at møde som deltagere med stemmeret.

12. Se for Danmarks vedkommende, G. Lemches, Dansk Kvindesamfundets Historie gennem 40 år, (1939).

13. Jfr. de overvejelser som Anders Gustavsson har gjort sig i sine forskellige afhandlinger og med rette fremhæver, sidst i "Førtøgenhed vid etnologiske intervjuer" (1982).
14. Se herom først og fremmest M. Balle-Petersens afhandling om forsamlingshuse og foreningstiden samt flere lokalhistoriske bidrag; bl.a. S. Ehlers, En lokal grundtvigsk bevægelse; H. R. Lauridsen: De folkelige institutioner og lokalsamfundet, samt egne undersøgelser vedr. det indremissionske gennemslag og etablering i en egn.
15. Dette argument fremføres i diverse folkelivsskildringer, i præstehistorier, i løbende debatter i religiøse tidsskrifter og i den ældre danske litteratur.
16. Et forsøg på at samle de teologiske argumenter og se hvordan de ledende kirkelige personligheder (Luther fx.) har forstået dem, se G. Schaffnerth, Freude in Christo (1977).
17. "Hjemlivet" belyses især i "Hjemliv og Trosliv"-serien I - XX, fra 1930'erne. For nordjyske forhold se: Andreassen og Andersen "En vaartid. Troslivets Gennembrud i Vendsyssel og Hanherred....."
18. Måske endda i højere grad end i statskirken/folkekirken; jfr. de mange kvindelige evangelister, missionærer. Dons Christensen påviser, for et enkelt område, at kvinderne udgør den klart største gruppe (mormoner, baptister), fx. er det første missionselskab bestående udelukkende af kvinder metodisternes.
19. Se H. Hegnsvad, De ældre jyske Vækkelsen, Vækkelsernes frembrud, bd IV, 1967.
20. Mønstreret med "ældsteråd" ses bl.a. i frikirkesamfund i Sørlandet; jfr. frikirkesamfundet i Hægeland, Kristiansand. Om der er en forbindelse tilbage til brødreminighedens virksomhed i Syd-Norge, kan jeg ikke her afgøre, men i ritualet (jfr. Interview v. Hans Try, V. Wåhlin, 10.6.82) genfindes lignende træk fra Brødreminigheden.
21. Gatzsche, Træk af en jysk Vækkelseshist., s.105 ff.
22. Larsen, En Gennembrudstid. Heri fremgår det at "Skov-Kirstens" prædikantvirksomhed vakte modstand, men at biskoppen fælte sig overbevist om pigens oprigtighed - lige som I.M.'s ubestridte leder V. Beck også forsvarede "Skov-Kirstens" virksomhed.
23. Thora Esche fik ved sin omfattende mødevirksomhed undtagelsesvis tilladelse til at tale i missionshusene.
24. Jfr. Hal Koch i hans bog om Grundtvig.
25. Jfr. hans afstandtagen til Mathilde Fibigers forsøg på at komme til at tale ved en forsamling.
26. Jfr. den løbende debat og "påmindelser" i Indre Mission Tidende, men det kunne også være forum for kvinderens synspunkter. Jfr. indlæg fra "præstekonen" eller fra "den fynske Bondepige"(IMT, 1860, 1870, nr 37) der foreslår diakonisser i stedet for "ulønnede" præstekoner.
27. L. Harbou nævner specielt for byernes vedkommende de så kaldte "damekomiteer" eller "dameforeninger", jfr. de norske paralleller (Nome).
28. Om de grundtvigiske kvinders engagement på økonomiske, politiske og sociale områder se B.K. Hansen, 1978: Kvinderne i et grundtvigsk bondemiljø.
29. Nome, 1943, I Danmark var forholdene langt mere komplicerede.
30. Her som i Danmark og Sverige var det herrnhuttske tillæg der initierede missionsarbejdet som private og frivillige foretagender.
31. Nome, 1943.
32. Dons, s. 32.
33. Dons, s. 23.

KILDER og LITTERATUR

- Søgne Sogns Missionsforening (1854-1873)/Søgne Menighedsfrivillige Virksomhed for Guds Riges Fremme. Søgne Menighedsforening (1873ff):
Forhandlingsprotokoller I-II 1854-1911, 1911 ff,
Love, Regler, do Statsarkivet, Kristiansand,
dep. 647.
- Spangereid Missionsforening (1857-1929):
Protokol, 1857-1929. Statsarkivet, Kristiansand,
dep. 560.
- Søgne Eldre Kvinneforening:
Protokol, ...-1962, + Fortegnelse over foreningens
Virksomhed v/ M.Nome, Søgne.
- Aarsberetning fra Vendsyssel Missionsforening, 1859-60.
Aalborg, 1861.
- Andreassen, J., og A.A. Andersen:
En Vaartid. Frosliivets Gennembrud i Vendsyssel og
Hanhæred ved Indre Missions Virksomhed. Kbh 1925.
- Balle-Petersen, M.:
Foreningstiden. In "Det forsømte Århundrede".
Arv og Eje, 1976.
--" Forsamlingshuset - velkendt eller ukendt! In "Mark
og Montre", 1974.
- Bergmann, Lorenz:
Grev Zinzendorf, I-II. Kbh 1957, 1961.
- Blauenfeld, J.V.:
Statistiske Oplysninger om Kvindernes Deltagelse i
Missionsarbejdet indenfor de danske Missions-
skaber, Kbh 1926.
- Bundgaard, N. :
Det danske Missionselskab. Missionsmenigheden i
Danmark, 1935.
Dansk Missionsblad, 1843 ff.

- Christensen, E. Dons:
En komparativ undersøgelse af mormon- og baptist-
samfundets sociale struktur i Vendsyssel og Aalborg
på basis af folketællingen i 1855. I Kirkehistorisk
Saml. 1974, s. 108-127 (Kbh 1974).
- Dons, Henny:
Den Kristne Kvinde og Hedningemissionen, Oslo 1925.
- Ertzholtz, Alberta:
Kvindernes ydre missionselskabs 25 Aars Jubilæum, 1919.
- Esche, Thora:
Erindringer fra mit Liv og min Gerning. Kbh 1920.
- Søgne Fritidsnyt....
Gustavsson, Anders:
1. Forskning om folkligt fromhetskultiv, sært tryk 1981, 1976.
2. Berättarcensur och berättartendens. Tradition, 1975.
3. Förtrogenhet vid etnologiska intervjuer, 1982.
- Götzsche, Johs:
Livsrørelser, Kbh 1924.
- Hansen, Bodil K.:
Kvinderne i et grundtvigsk bondemiljø, i Det grundt-
vigske Bondemiljø. (1978)81.
- Harbou, L.:
Danske Kvinders Virksomhed, Kbh 1895.
- Himmelstrup, G.:
Skov-Kirsten. Af en Bondediges Historie. (Landet X
1921, s. 202, 210, 717-718, 226).
- Jensen, Thyra:
En dansk Præstekones Historie. 2. opl. Kbh 1918.
- Kirkeløksikon for Norden I - III. 1929.
- Larsen, Th.: En Gennembrudstid. Fra det nittende Aarhundre-
des sidste Halvdel. I Tidssilløder fra Vendsyssel.
Hjørring 1917. 200 s. ill.
- Lemche, Gyrithe: Dansk Kvindesamfundets Historie gennem 40 Aar.
Kbh 1939.
- Lindhardt, P.G.: Vækkelser og kirkelige retninger (3. rev.
udg. Århus 1978).

- Lundbye, J.: Herrnhutttismen i Danmark. Det attende Hundred-aars Indre Mission. Kbh 1903.
- Nome, J.: Det norske Misjonsselskaps historie i hundre år, I-II, (Stavanger 1943).
- Nordisk Missions Tidsskrift, 1978, hf.2. herri: Kampen om Det danske Missionselskab - af H. Nielsen (s.73-85).
- Madsen, Harald P.: Ydre Mission i Danmark. De unges Forlag, Kbh 1950.
- Nygaard, Fr.: Kristenliv i Danmark. 1897.
- Anna Petersen, Signe Walder: Kvinns insats i missionen, Sv.Missions-Förbundets förlag, Stockholm 1925.
- Rasmussen, Marie: Magdalenehjemmet gennem 50 Aar, Kbh 1927.
- Repsstad, Laurits: Søgne menighetsforening 1873-1973.
- Salmonsens Konversations-Leksikon, 2.udg. 1915-1928.
- Bd I-XXV, Red. J.Brøndum-Nielsen og P. Raunkjær.
- Schaffenoorth, G.: Freunde in Christus Werden, 1977.
- Schou Pedersen, Anne-Lise: Indre Mission og den lokale basisorganisering, Århus Universitet, 1982.
- Sennepskornet, nr. 47, 1882.
- Steenwinkel, Emil: Hjemliv og trosliv, I-XX, 1932 ff.
- A. Pontoppidan-Thyssen: Väckelse och kyrka i nordisk perspektiv. Kbh 1971.
- Udsigt over de med det danske Missionselskab forbundne Kreds- og Kvindeforeninger, 1880.
- Vækkelsernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede, udg. af A. Pontoppidan-Thyssen I-VII, 1960-77.
- Wählin, Vagn: "By og land" i Det grundtvigske Bondemiljø, Alborg 1978 (81).
- Zahle, N.: Om den kvindelige Uddannelse her i Landet (1882).

OMKRING MISJONEN OG KVINNENE. EIN KOMMENTAR

I rapporten sin med fokusering av det kristelige foreningslivet i Søgne gir Anne-Lise Schou Pedersen først ei generell innføring i temaet.

Det blir peika på dei mange misjonsselskap som omkring 1800 blei stifta i kjølvatnet av vekkingstålgja over Europa og Amerika. I vekkinga låg eit opprørselement, og i dette igjen ein spore til endring av samfunnet og kvinnefrigjering. Inn i denne samanhengen plasserer ALSP dei nordiske kvinneforeningane i tilknytning til heidningemisjonen.

Feltarbeidet i Søgne registrerer ei svært tidleg kvinneleg religiøs organisering, noko som på Sørlandet starta opp i 1840-åra, medan det i Danmark først blei alvor ca. 20. år seinare.

Den store kvinnelege misjonsaktiviteten fører likevel ikkje til at kvinnene får del i organisasjonsleinga på dei ulike plan innan hundreårsskiftet, omlag som det parallelt heller ikkje skjeddde i Danmark. Ja, for nokre av dei større norske organisasjonane fører mansdominansen i leinga heilt fram til vår eiga tid, og då med eit langt etter-slep etter røysterettsreformer og kvinnedeltaking i den demokratiske styring av sekular-staten.

Dette kan fortone seg som eit tankekors når norske historikarar på eit tidlegare tidspunkt framhever haugianismen som viktig føresetnad for ein demokratisk utviklingsprosess i Norge. Vi peikar på framstillinga i Einar Molland: "Norges kirkehistorie i det 19. århundre", bind I (Oslo 1979), s. 91 f, der det heiter:

"På det eldste stadium av vekkelsten (haugianismen) hadde kvinnene talt i forsamlingene i stor utstrekning." Men seinare blei forkynninga ved kvinner sjeldnare og sjeldnare. "Og da Hauga-vekkelsen inngikk forbindelse med den johnsonske vekkelsten, ble kvinnene helt detronisert. Myhrrebo, som i det hele representerte-

rer den eldre haugianisme, mislikte også denne utvikling og forsvarte så sent som i 1882 kvinners rett til å tale i forsamlinger."

Anne-Lise Schou Pedersen reiser spørsmålet om kvinnenes frigjøring og aktivisering på makroplanet samtidig har leidd interessa bort frå dei rikspolitiske spørsmål og på makroplanet verka som undertrykkingsmekanisme overfor kvinnene.

Det er eit interessant problemkompleks som Anne-Lise Schou Pedersen her fokuserer, og ei vidare forskning på dette feltet må etter mitt skjønn vere sterkt ønskjelæg. Eg meiner at Skagerrak-Kattegat-området vil vere særleg interessant i ein slik samanheng, og skal peika på grunnar til det.

Dersom religiøst engasjement har hatt innverknad på generelt samfunnsengasjement (positivt/nøytralt/negativt), vil etter alt å døme ulik religiøs bakgrunn ha gitt ulike politiske impulsar. Feltnarbeid med nærgåande analysar av vekkingsskristne, grundtvigianske og andre miljøavskyningar vil kunne gi verdifull informasjon som kan revidere eller nysansere tidlegare historiske generaliseringar på rikspian. Skilnaden på dei norske og dei danske miljø vil her etter alt å døme kunne gi nyttige krysspeilingar, bl.a. med sterkare pietistisk innslag på norsk område og sterkare Grundtvig-impulsar på dansk grunn.

Ein detalj i Anne-Lise Schou Pedersens premissar stiller eg meg tvilande til: at utøver-retta aktivitet på mikroplanet kan sparast inn, for så automatisk å utfolde seg på makroplanet.

I avsnittet om grundtvigianismen og IM's holdning til kvinner og religion synest eg Anne-Lise Schou Pedersen tolkar inn ei grundtvigiansk nedvurdering av kvinneaktivitet. Som følge av denne holdninga skulle dansk folkehøgskole ikkje ta opp kvinnelege elevar før enn i 1860-åra. Dette er vel for svakt underbygt, så mykje meir som folkehøgskolen

først fekk ei større breidde etter den andre dansk-tyske krig i 1864.

Totalt sett gir Anne-Lise Schou Pedersens artikkel ei nyttig kartlegging av kvinneforeningsarbeid i ei norsk bygd. Dette skjer gjennom eit feltarbeid på område som alt for lenge har vore forsømt, og som artikkelforfattaren no gir verdifull informasjon om med tankevekkjande innsyn og utsyn.

Rune Birkeland

Anders Gustavsson:

"DE FRIE VENNER". EN VÄCKELSERÖRELSE SOM LOKAL MINORITETS-
KULTUR

1. Ett nordiskt forskningsprojekt

När ett tvärvetenskapligt, nordiskt forskningsprojekt om Skagerack- och Kattegatt- kustens kulturutveckling under 1800- och 1900-talen startade 1981 (Ludvigsen 1981/2:28f), diskuterades tidigt möjligheten att utföra komparativa lokala undersökningar i olika nordiska kustbygder. Genom att tillämpa samma frågeställningar i de skilda kustmiljöerna skulle man bättre kunna diskutera allmänna drag i kulturutvecklingen. Vad har varit likartat och vad har skiljt sig? Vad beror detta i sin tur på?

De komparativa perspektiven har vi under 1982 tagit fasta på inom det delprojekt som studerar utvecklingen av religiösa väckelserörelser i kustregionerna. En av mina målsättningar är att följa framväxten av olika väckelser och hur de avlöser varandra på lokal nivå. På vilket sätt inverkar religiösa ledarpersoner och deras väckelseförkun- nelse, dvs ideologiska skäl, respektive förändrade so- ciala och ekonomiska villkor? Vilken konkurrens och vil- ka motsättningar, respektive samarbete och kontakter, upp- står mellan de lokala väckelserörelserna? Hur bemöts män-

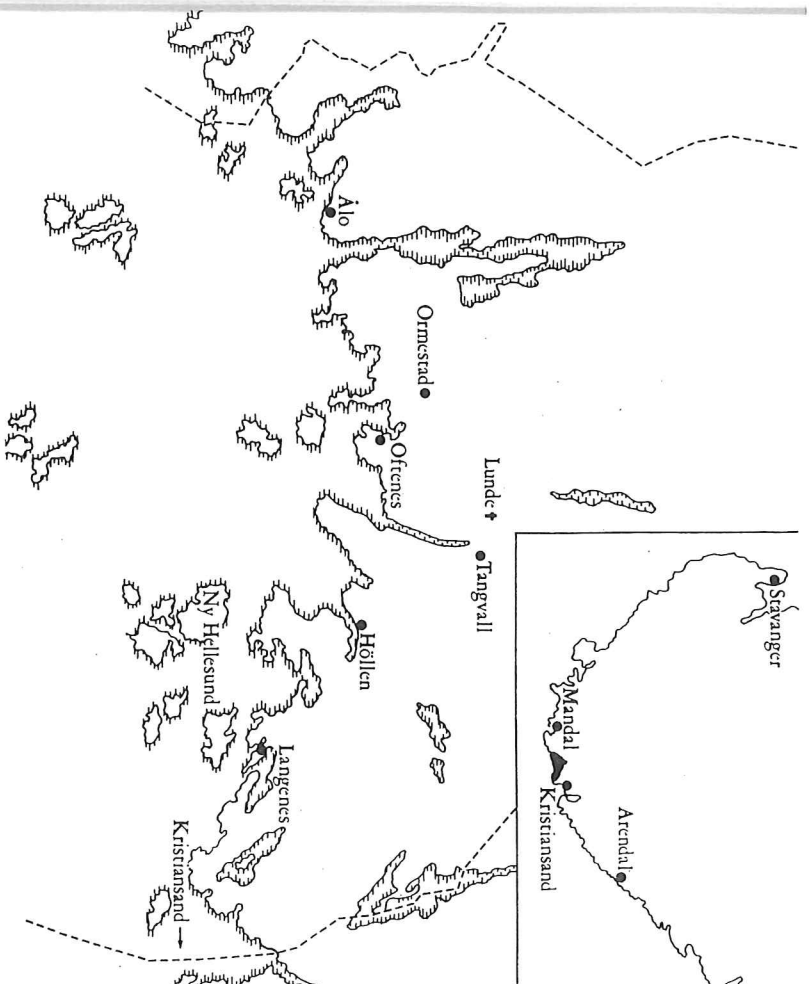
niskor som ansluter sig till en väckelse av utomstäm-
de? Framgår detta i muntliga berättelser om de väckta?
Forskaren har att pröva hur grupper berättelser om varan-
dra tjänar som aktiva instrument i grupprelationerna.

En annan frågeställning är hur väckelsens ideologi präg-
lar de väcktas föreställningsvärld, normer och livsföring
efter omvändelsen. Hur upprätthålls normerna inom gruppen
och hur överförs de mellan generationerna? Har väckelse-
rörelserna påverkat det lokala samhällslivet även utan-
för den egna gruppen? Har man där tagit hänsyn till deras
föreställningar och normer? Hur har de familjer som har
flyttat till dessa kustorter, starkt präglade av väckelse-
rörelser, upplevt att de måste uppträda för att smälta in
i miljö och inte bli socialt utfrusna? För mig som ethno-
log är avsikten alltså att studera vilka förutsättningsar-
na varit och vilka effekterna blivit av väckelserna.

Tillsammans med projektdeltagare från Danmark och Norge
utförde jag under juni månad 1982, och med uppföljning
i augusti, ett fältarbete kring vissa av dessa frågeställ-
ningar. Det ägde rum i Søgne kommun i sydligaste Norge
(se kartan). En del av materialet utgjordes av samtida
källor. Det förvaras delvis i Statsarkivet i Kristian-
sand och återstoden, så som brev, dagböcker och fotogra-
fier, har spårats hos intervjupersoner. De valdes ut
bland olika religiösa föreningar men även bland sådana
som endast har tillhört den officiella norska statskyr-
kan ¹.

Som ledning för intervjuerna användes en frågelista som jag utarbetat. Informanterna ombads först att berätta både om äldre väckelser som de har hört berättas om och dem de själva minns och har upplevt. För att få en bild av hur trosuppfattningarna och normerna inom väckelserna hålls vid makt, respektive förändras mellan generationerna fick representanter för tre generationer, äldre, medel- ålders och yngre, svara på frågorna.

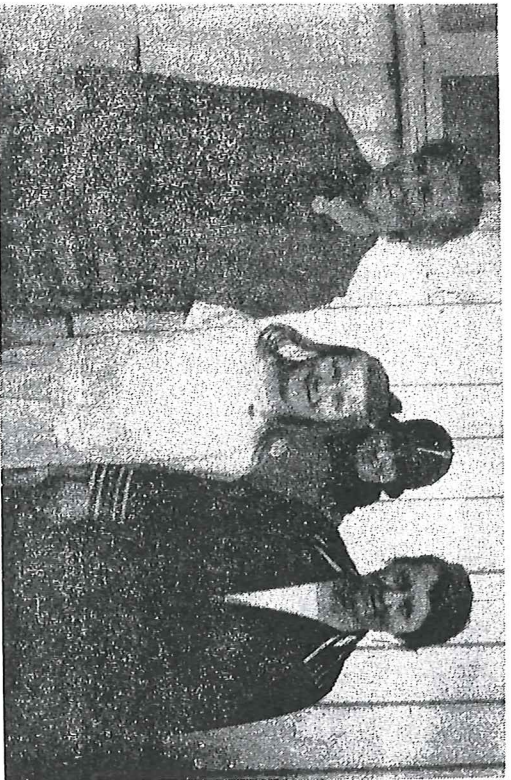
Søgne präglades under 1800-talet och långt in på 1900-talet av jordbruk, fiske och sjöfart, ofta i kombination inom samma familj (Try 1969:192ff). Under 1970-talet skedde en stark folkökning med en betydande inflyttning i nybyggda villaområden. Ett industriområde växte fram i det centrala Søgne. I denna socken har det förekommit flera påtagliga väckelser alltsedan 1870-talet. Då upplevde många människor under en kort period en personlig omvändelse. Några av de mest väckelsepräglade åren var 1873, 1878, 1909, 1928, 1933-1934, 1956 och 1963 (jfr. L.Repstad 1973, Oftestad 1982). I motsats till förhållandet i Sverige har väckelserörelserna i Norge i mycket stor utsträckning stannat inom statskyrkan. Bland dessa rörelser var "inre mission" dominerande, och från 1800-talet och framåt har den sina starkaste fästena på landsbygden i södra och västra Norge. Den har varit mycket betydande i kustregionerna (t.ex. Det religiöse Norge 1977, Molland 1-2 1979, P.Repstad 1981, Aagedal 1983). Man har arbetat både för inre och yttre mission (t.ex.Nome 1-2 1943, Handeland 1948, jfr. ang. Danmark Gormsen 1980,

1. Kustbygden i Søgne. "De fyre venner" har haft sitt centrum i Tangvall, medan bedehuset ligger i Høllen, Lund och Ornesund. Høllen och Ny Høllsund har dominerats av sjöfart, medan Langenes och Alo är fiskeläger. Kartan har ritats av Hanna Nerman, Lund.

2. Frikulturmöte hos "de fyre venner" omkring 1950.

3. Några av de kvinnor som tidigt kom med i "de frie venner". Fr. h. Alf Hansens mor Ragnhild (1887-1974), systers Hjördis (1909-1974) samt en flicka (f. 1916) och hennes mor (ca 1885-1968). Kvinnorna fick inte klippa håret vid den tiden. Foto taget omkring 1930.

4. Några av kvinnorna inom "de frie venner" på sommarutflykt omkring 1950. Sången och musiken spelade en central roll vid dessa tillfällen.

Balle-Petersen 1981, Schou Pedersen 1982). Sammankomster-na har skett i de s.k. bedehusen (Ropelid 1974, jfr. Skedsem 1981) men även i kyrkorna.

2. "De frie venner" och pingströrelsen

Jag behandlar här en frikyrklig grupp, "de frie venner", som ställde sig utanför den norska statskyrkan under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet². I Søgne in-tog man en markant minoritetsställning jämfört med "inne mission" och det övriga aktiva kyrkfolket inom statskyrkan. Karaktären av väckelserörelse framgår när den per-sonliga omvändelsen betonas. Mina frågeställningar gäl-ler rekryteringen, ideologien och relationerna till de religiösa majoriteterna, "inne mission" och kyrkfolket. Vad berättar dessa om "de frie venner" och vice versa? Namnet "de frie venner" uppstod omkring år 1900, men själva rörelsen är något äldre. Den har haft sina star-kaste fästena på några orter i södra Norge, bl.a. i Kris-tiansand (Froholt 1981). I Søgne växte den fram i slutet av 1910-talet, närmast genom impulser från Kristiansand. I sin läruppfattning och sina normer för livsföringen påminner "de frie venner" mycket om pingströrelsen, som började växa fram i Norge under tidigt 1900-tal tack va-re predikanten Thomas Barratts (1862-1940) verksamhet (Bloch-Hoell 1956). Erik Andersen Nordquelle (1858-1938), en av förgrundsgestalterna för "de frie venner", hade många kontakter med honom vid 1900-talets början. "De frie venner" har liksom pingströrelsen praktiserat barn-

välsignelse i stället för barndop, troendodop i vuxen ålder och använt uttrycket brödsbrytelse i stället för nattvard. Andedop, tungotal och profetior om framtiden är framträdande. Bibeln har inom bägge dessa rörelser en central ställning som rättesnöre för tron och livs- föringen. Varje lokal församling är helt självständig. Jag kan i det avseendet dra en del paralleller med de pingstförsamlingar som jag studerar i några kustorter i Bohuslän, särskilt fiskeläget Astol (cirka 400 in- vånare). Där tillhör något mer än hälften av befolk- ningen pingst rörelsen tack vare de starka väckelserna på 1920-, 1940- och 1960-talen. I grannorten Dyrön (cirka 300 invånare), med en likartad näringsstruktur, utgör pingstförsamlingen däremot en minoritet (omkring 13%) jämfört med den inomkyrkliga Evangeliska fosterlands- stiftelsen och kyrkofolket inom statskyrkan.

En väsentlig skillnad mellan "de frie venner" och pingst- församlingarna är att de förra saknar yttre organisations- former i den lokala församlingen. Detta motiveras med att det räcker om medlemmarnas namn är skrivna i livets bok i himlen. Å andra sidan omöjliggör avsaknaden av matrik- lar en praxis med uteslutning av medlemmar, som har till- lämpats inom pingströrelsen. Eftersom "de frie venner" även saknar protokoll, stadgar och kassaböcker, vilket pingströrelsen har, bygger den här undersökningen i stor utsträckning på intervjuer. Därtill kommer en självbio- grafi författad av en av ledarpersonerna, Alf Hansen (f.1906)(Hansen 1961), och församlingsbladets "Søgne bud-

bærer", som sändes ut gratis till hushållen mellan 1954 och 1963. Alf Hansens hustru Olga (1904-1978) förde dag- bok under 1920-talet och antecknade utförligt om mötes- verksamheten både i hemmen och i den möteslokal som till- kom 1923. Dagboken ger också flera upplysningar om tungotal. Vid några tillfällen lämnas uppgifter om bud- skapet i tungotal, så som det uppfattades av den som uttydde det. Sådana upplysningar har annars varit svåra att få bland pingstförsamlingar. En annan äldre källa är Anlaug Tangvalls (1864-1950) brevsamling. Hon var en av de första som anslöt sig till "de frie venner". Brevet är skrivna av såväl "frie venner" i Søgne som resepre- dikanter under perioden från 1920- till 1940-talet.

3. "De frie venner" växer fram

3.1. Manligt-kvinnligt och social-ekonomisk struktur

Av Olga Hansens dagbok framgår att de som anslöt sig till "de frie venner" under den första tiden till den övervä- gande delen utgjordes av kvinnor. En inflyttad manlig mejeriföreståndare, Eikås (f.1880), började anordna mö- ten, men resepredikanterna var, enligt breven till Anlaug Tangvall, huvudsakligen kvinnor. De vittnade, profetera- de, utlade bibeltexter, talade i tungor, sjöng och spe- lade vid mötana och var de första som lät döpa sig som vuxna. Intervjuerna har gett en tydlig bild av att dessa kvinnor tillhörde de lägsta sociala skikten. Flera av dem var ogifta eller änkor med barn att försörja. Anlaug Tangvall sydde på beställning från andra och en annan

änka med sex minderåriga barn måste låta några av dem ta lönearbeten när de bara var sju år. Eftersom dessa kvinnor levde under knappa förhållanden, kan man förstå deras ideal om förnöjsamhet. Detta förkunnades också vid mötena, där det ofta varnades för penningbegär och strävan efter att nå höga ställningar i samhället. Inom gruppen försökte man inte att förbättra de ekonomiska förhållandena utan förespråkade, att man skall vara nöjd, om man har mat och kläder. Kan detta möjligen hänga samman med att kvinnorna intog de ledande ställningarna? Någon öppen protest eller motrörelse var det i varje fall inte fråga om. Det visar sig också genom att kvinnorna inte engagerade sig politiskt trots de svåra ekonomiska omständigheterna.

När "de frie venner" uppstod i Søgne, var de flesta i åldern 25-40 år och inflyttade, främst från Kristiansand. Gruppen samlades under den första tiden i hemmen, ofta mer än en gång i veckan förutom på söndagarna. Detta fortsatte även sedan man fått en möteslokal i ett uthus hos Anlaug Tangvall 1923. Resepredikanterna inkvarterades några dagar hos de ledande kvinnorna, trots att dessa levde under knappa villkor. Vid flera tillfällen tog t.ex. en ogift mor (ca 1885-1968), som hade fått ett utomäktenskapligt barn i mitten av 1910-talet, emot gästande predikanter. Hon tillhörde inte bedehusfolket, innan hon anstöt sig till "de frie venner" omkring 1920. Andra kvinnor däremot hade förut gått på möten i bedehusen. En av informanterna (f. 1891) säger sig t.o.m. ha blivit omvänd vid ett sådant tillfälle 1916. Den framträdande ställ-

ning som den ogifta modern intog under "de frie venners" inledningskede, är en illustration till den låga sociala ställningen hos medlemmarna. En kvinnlig meddelare (f. 1906) utanför gruppen sade med anspelning på en annan ogift mor, som fick barn 1920, att "det var på den tiden en skandale. Det var forferdelig det som var hendt. Det hendte, men det var ikke ofte". Även protokollen från biskopsvisitationerna visar, att antalet utomäktenskapliga barn var mycket lågt i Søgne, t.ex. sex stycken av 322 födselar under tiden 1926-1930³.

Männen var i början avvaktande eller direkt avvisande till att ansluta sig, vilket framgår t.ex. när en kvinna (f. 1891) skulle ta emot troendedop 1917. Hennes förste make (d. 1929) framhöll då att "om du döper deg, vil jeg ikke do under samme tak som deg". Hon lät dock döpa sig med motiveringen från Bibeln att "du skal Lyde Gud mer enn mennesker". Alf Hansens mor Ragnhild (1887-1974); som kom från Kristiansand, var en av de första drivande krafterna inom "de frie venner". Hans far Laurits (1879-1964), som var skomakare och född i Søgne, var däremot länge skeptisk. När Alf, som var timmerman på ett varv, och hans syster Hjørdis (1909-1974) lät vuxendöpa sig i mitten av 1920-talet, förebrädde fadern dem. Enligt sonens självbiografi hade han sagt, att han fick skämmas för sina barn inför andra. Hans egna föräldrar hade slagit vakt om läruppfattningarna inom den norska statskyrkan och detta hade han själv blivit uppfostrad i. Han lättnade på sin skeptiska hållning först sedan Alf hade

rest till Amerika 1926 med den uttalade avsikten att aldrig mer återvända. Dagboken skildrar faderns sorg över detta. Han började då gå på "de frie venners" möten men mottog aldrig något troendedop.

Så småningom fick fler män än mejeriföreståndaren Eikås (se ovan) ett ökat inflytande i gruppen. Efter återkomsten från Amerika 1930 blev Alf Hansen den främste ledaren personen. Han vände tillbaka därför att han i en dröm hade upplevt Guds uppmaning att leda "de frie venner" i Søgne. Vid hemkomsten sade en av kvinnorna där, att "du kommer som svar på bönn. Vi er som får uten hyrde", ty Eikås hade flyttat till Kristiansand. Alf Hansen kom att förestå mötena och söndagsskolan, som startade 1940. Han försöjde sig på ett litet jordbruk, främst inriktat på grönsaksodling.

Hur kan man då förklara att "de frie venner" uppstod och hade en uppgångsperiod i slutet av 1910-talet och under 1920-talet? I mina västsvenska kustortsstudier prövar jag vad den ekonomiska nedgången inom fisket kan ha betytt för väckelserna på 1920-talet, både inom Evangeliska fosterlandstiftelsen och pingstförsamlingarna som växte fram vid den tiden. Fångsterna minskade och priserna blev allt lägre. Till den försämrade situationen kom den tilltagande osäkerheten till följd av många förlisningar vid tiden för första världskriget. Detta skapade mycket oro bland fiskarbefolkningen och sjöfolket. En tolkning är att yttre kriser kan ha medverkat till en större mottaglighet för religiösa budskap (jfr Lundby 1980).

Detta får anses vara en relevant faktor, när man tolkar framväxten av "de frie venner", eftersom de kom från de sämst ställda skikten. Andra kriser, som uppstått genom personliga upplevelser, exempelvis av förlisningar i omgivningen eller svåra sjukdomar, kan ha förstärkt förutsättningarna för väckelserna. En kvinna (f. 1891) meddelade att hon året före sin omvändelse 1916 hade gått igenom en svår sjukdom, vilken hade fått henne till eftertanke.

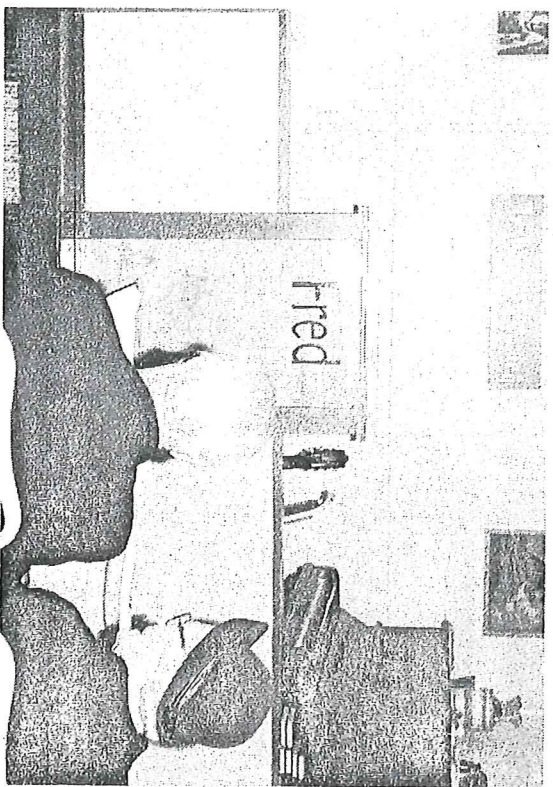
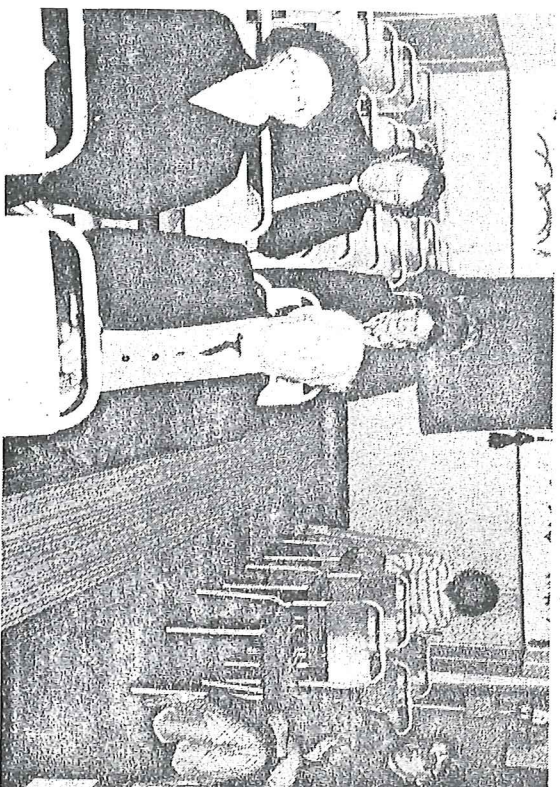
Frågan är om inte de fattiga kvinnorna upplevde "de frie venner" som ett alternativ. I kyrkan och bedehusen intog de etablerade skikten eller medelklassen, dvs bönder, fiskare och skeppare, en ledande ställning. En äldre informant, som stod utanför "inre mission", uppgav att det var "velstående folk i bedehusmiljøet". Behovet av ett alternativ kan ha uppfattats som mera påträngande ju mer markerade de sociala klyftorna blev. Att änkor och ogifta kvinnor spelade en framträdande roll inom "de frie venner" får bl.a. ses mot bakgrund av att de levde under ännu svårare yttre villkor än de gifta kvinnorna inom samma sociala skikt. Väckelsen kan hos kvinnorna också ha blivit en ersättning för att engagera sig politiskt.

Omgivningen har uppenbarligen uppfattat den sociala rekryteringen bland "de frie venner" som avvikande. Det sociala avståndet kunde utgöra en känslomässig spärr för dem som tillhörde de mellansta och övre sociala skikten att ansluta sig. Bönder, fiskare och skeppare besökte, med undantag av ungdomarna (se nedan), knappast

"de frie venners" møten. Dette var fallet, trots att denna rörelse informerade om sina sammankomster både i tidningar, församlingsbladet och genom plakat. I dagboken antecknas, att flera kvinnor under 1920-talet satte upp affischer på olika håll i bygden.

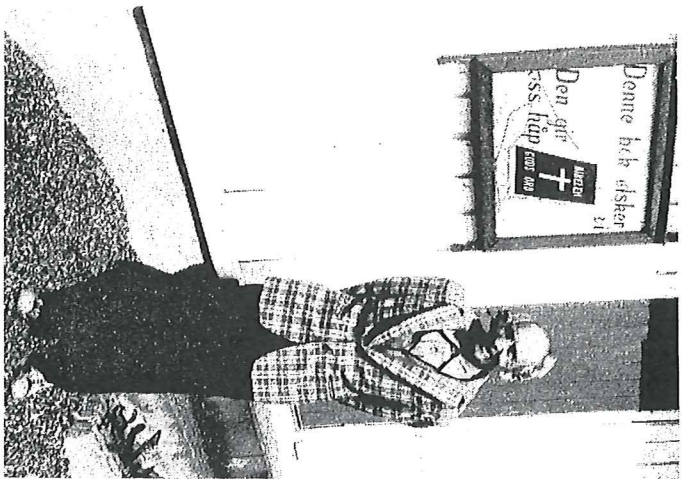
En del intervjupersoner från de mer etablerade skikten och/eller av dem som regelbundet besökte bedehuset och statskyrkan, har i förtroende meddelat, att de som gick på möten hos "de frie venner", hade sämre anseende. En informant uppgav, att de uppfattades som "underklassen". Sådana upplysningar upplevdes emellertid så känsliga att jag som utomstående ombads att stänga av bandspelaren. Hos "de frie venner" var man också medveten om den sociala gränsmarkeringens betydelse i religiöst avseende. En av de äldre informanterna uppgav att "jag tror att de är litt skamfulle for å gå inn til oss". En kvinna i andra generationen (f. 1923) menade, att "vi var ille ansett" på 1930- och 1940-talen.

Om de vuxna inom de mellersta och översta sociala skikten uteblev från "de frie venners" sammankomster, kom däremot flera ungdomar från sådana familjer. Det var dock inte så många av dem som blev omvända och lät döpa sig. Olga Hansens dagbok ger besked om att mötena under 1920-talet var väl besökta, ibland överfyllda. Flera av ungdomarna verkar ha kommit av sociala skäl, dvs för att träffa andra och höra sång och musik, snarare än av ett ökat religiöst intresse. Annars skulle inte en del av

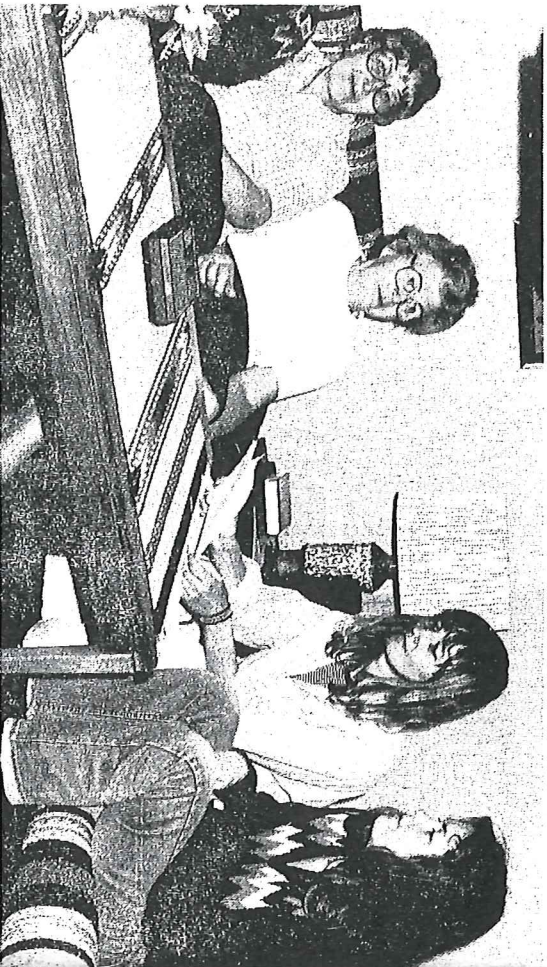

5-6. Ett bönemöte 1882 i möteslokalen Bethel tjuvigd 1949. Den var tidigare ett uthus som tillhörde Alf Hansen. Kvinnan (f. 1891) och mannen (f. 1893) i förgrunden är syskon och har under mycket lång tid varit aktiva inom "de frie venner". Kvinnan blev väsendöpt 1917. Mannen kom med 1937 när han återvände efter några års vistelse i Amerika. Både hans barn och barnbarn som bor i Søgne är aktiva medlemmar inom rörelsen. Foto taget av Bernt Jermæs Lohne, Søgne.

7. Alf Hansen (f. 1906) utanför möteslokalen i Bet-hel 1988. Teatern på ytterväggen i ljusterret "de frie venner" viser att vårt mar-kens Bibels centrala roll. Foto taget av Anne-Lise Schou Pedersen, Ålborg.

8. Interntju på Dyrøn i Bohuslän 1988 med två systnar, t. v., som flyttade dit i slutet av 1940-talet från Langenes i Søgne. De är barnbarn till Ar-laug Tengvall (1864-1950) i Søgne. Den ena av dem tillhör Evangeliska församlingens församling. Den andra kom med i "de frie venner" i Søgne under det andra världskriget och har under sin tid på Dyrøn varit aktiv inom pingstförsamlingen Elm, som startade 1949. Foto taget av Madeleine Andersson, Skåneham.

pojkarerna ha uppträtt störande. Det får ses mot bakgrund av att ungdomarna vid den här tiden inte hade någon of-fentlig nöjeslokal att samlas i. Då blev det naturligt att gå till "de frie venner"sammankomster. En meddelare säger sig ha satt särskilt värde på att "de frie venner" sang og spilte frie, friske sanger".

3.2. Den religiösa ideologin

Mönstret att en hel del människor besöker väckelsemötena, men att bara vissa av dem blir omvända är detsamma som vid väckelser i västra Sverige. Gränslinjerna har gått inom en och samma familj. Detta tyder på att den indi-viduella sidan också måste beaktas i väckelserna. De kan inte enbart betecknas som kollektiva rörelser. Den socia-la skiktningen under 1910- och 1920-talen kan inte en-sam förklara rekryteringen till "de frie venner", i varje fall inte de gränser som förekom inom de lägre skikten. Vissa ansjöt sig men inte alla. Det måste ha funnits and-ra faktorer vid sidan av social struktur och ekonomi som inverkan. Här vill jag diskutera vad den ideologiska si-dan, det religiösa budskapets innehåll, kan ha betytt.

Medlemmar såväl inom "inre mission" som "de frie venner" upplevde väckelseiderna som ett Guds ingripande och som svar på troende människors böner. Detta belyser ett "ini-frånperspektiv" hos de väckelsepräglade människorna själ-va. Dägboken visar, att förkunnseln om den yttersta da-gens nära ankomst tidigt var framträdande hos "de frie

venner", precis som vid sterke væckelser inom "Inre mission" (jfr Sandsdalen 1980) och pingstförsamlingar i västra Sverige.

Vad i "de frie venners" förkunnelser avvek då från läro-uppfattningarna inom "Inre mission" och statskyrkan? Avgörande skiljelinjer var synen på troendodop, andedop och tungotal men även en ljusare kristendomsuppfattning än den mera allvarliga stämning som äldre medlemmar inom "de frie venner" oppger sig ha mött inom "Inre mission" i sin ungdom. De uppfattade undervisningen om synden och döden som alltför framträdande. Vikten av en daglig kamp mot synden inpräglades. En informant, som med sin mor besökte bedehuset, fann att "de var så triste dørnede". Vissa av intervjupersonerna menade, att skillnaden mellan en ljusare och en mörkare stämning var en väsentlig anledning till att de intresserade sig för den nya rörelsen. Den betonade glädjen över frälsningen hos dem som blivit omvända och fått en personlig tro. Man blev befriad från synden vid omvändelsen. Glädjen började i det jordiska livet och fortsatte sedan efter döden. Dagboken visar, att sången och den rytmska musiken intog en framträdande plats vid mötena, vilket förstärker karaktären av en glädjens religion. Löftet om den glädje som man skulle få, om man omvände sig, kunde bli mest tilltalande för de människor som levde under de sämsta sociala och ekonomiska villkoren. Just genom sitt innehåll kunde den nya religionen bli ett alternativ i den sociala underlägghetsituation och ekonomiska nöd som man

befann sig i. Den tolkningen vill visa på att sociala, ekonomiska och ideologiska betingelser samverkar.

Synden förnekades eller förtegs inte hos "de frie venner", men den fanns hos dem som ännu inte hade blivit omvända. Hos dem inskärptes behovet av bättring och faran för att bli förtappad. Det framgår bl.a. av en dagboksanteckning 1926 om en man, som "stod op og sa at han vilde følge Jesus. Han vilde ikke fortsætte i sit gamle liv og havde i fortællelsen". En av informanterna bland "de frie venner" menade, att "det blir gru for dem som blir fortapt. Stakkert folk!" Hur annorlunda situationen ansågs bli efter omvändelsen framgår när en av predikanterna på 1920-talet, enligt dagboken, framhöll att när en människa tar "imot frelsen, så faller synden bort av sig selv likesom parafinlampen forsvinder når det elektriske lys kommer". Alf Hansen menade i sin självbiografi, att "det er ingen aere for Gud at vi går rundt og beklønner oss som syndere og gjør synd etter at vi er kommet til troen på Ham". En av informanterna oppgav, att "du får ikke lyst til å drikke, du får ikke lyst til å danse", dvs lusten til synden forsvinner, "når Jesus har fått hele hjertet".

Vid själva omvändelsen förekom det ofta att man grät ivrigt, innan man överlämnade sig åt Gud. Om ett möte 1926 antecknas, att "jeg tror alle gråt". Meddelare som själva upplevde detta, menar att det var glädjens tårar, när de kastade av sig syndabördan. Gråten vid mötena

stämmor väl med vad som förekommit vid offentliga omvändelser i samband med väckelser inom västsvenska pingstförsamlingar.

Uppfattningen om en frihet från synden efter omvändelsen har lett till svårigheter för "de frie venner" att kunna förklara varför några av dem som upplevde en personlig omvändelse och lät döpa sig, senare lämnade den religiösa gemenskapen. Intervjupersoner har gett exempel på att medlemmar, huvudsakligen män, övergav gruppen och bl.a. började dricka alkohol. En tolkning som har anförts, är att djävulen verkar i denna världen och vill locka människorna från Gud. Troendedopet efter omvändelsen har emellertid ansetts ge en särskild kraft både mot synd och avfall. En man som omvändes under 1920-talet, sade sig försälas i sitt andliga liv en tid efter dopet. Han fick mindre lust att gå på möten och kände en dragning till att återvända till sina oomvända ungdomskamrater. "Hadde jeg ikke vaert døpt denne gang, ville jeg ha havnet i verden igjen".

Någon fullständig enighet i lärofrågor förekom inte inom gruppen vid den här tiden. En del inre spänningar avslöjas i dagboken. Vid ett tillfälle 1928 antecknas: "Bare vi kunde få mer enighet på mötene blant vennerne. Det er så forferdeligt spret og rart. Nogen går på andre møter når vi har møter."

4. "De frie venner" senare utveckling 4.1. Ny uppgång under det andra världskriget

Under det andra världskriget kom betydligt fler människor än förut till "de frie venner" sammankomster. På 1930-talet hade det skett en påtaglig nedgång i besöken. En kvinna (f.1923) i andra generationen minns att när hon på den tiden gick på möten tillsammans med sin mor, kom inte många. Under det andra världskriget däremot var lokalen ofta så fylld att alla inte fick plats. Fler-talet av de nya mötesdeltagarna var, liksom under 1920-talet (se ovan), ungdomar som inte var omvända. Ett stort antal besökare och flera personliga omvändelser än tidigare förekom enligt intervjupersonerna även inom "inre mission". Att detta skedde just under den tid som präglades av politisk otrygghet och yttre förtryck skulle kunna tolkas som ytterligare belägg för att kristider ökar förutsättningarna för väckelser (jfr ovan). Vissa informanter, som blev omvända då, har upplevt det så. En kvinna (f.1906), som kom till en personlig tro i ett av bedehusene 1944, menar att "krigen var jo en tid som folket var lette å bøyre". Denna förklaring kan gälla för dem som besökte mötena på grund av ett ökat religiöst behov och som blev omvända. Samma tolkning kan dock inte användas för alla mötedeltagare hos "de frie venner", ty där förekom inte så många personliga omvändelser jämfört med antalet besök. Detta talar för att många, precis som under 1920-talet (se ovan), snarare kom av andra skäl

än religiösa. Deras besök får ses mot bakgrund av den förändrade situationen för offentligt socialt liv. Den tyska ockupationsmakten hade beslagtagit skolor, bedehus och andra föreningslokaler. Hos "de frie venner" kunde dock mötena fortsätta som tidigare. När ungdomarna inte hade någon annanstans att träffas, kunde de gå dit och då uppfattades möteslokalen av utomstående främst som en social samlingsplats. När detta sociala intresse stod i centrum, uppträdde de unga ofta störande. Ibland planerade "de frie venner" därför att avbryta och inställa mötena. När lokalen var fylld av ungdomar, var de "nokså utrolige og vi hadde mye bry med dem", meddelar Alf Hanssen. Han fortsatte dock oförtrutet, eftersom "det var bedre å ha ungdommene på møtene enn å se bare tomme benker".

4.2. Motsättningar till andra religiösa grupper

"De frie venners" motsättningar till utomstående, främst "inre mission", har i flera avseenden varit framträdande. Konflikternas latenta karaktär framgår i de muntliga berättelser som medlemmar inom båda dessa grupper fortfarande berättar om varandra. Bland "de frie venner" har man t.ex. anspelat på den strävan efter ekonomisk framgång som skall ha utmärkt medlemmar inom "inre mission". För att få ekonomiska fördelar sägs de i en del fall t.o.m. ha gjort sig skyldiga till bedrägliga beteenden, bl.a. vid deklARATIONER. Det har talats om att det förekom "svarta får" inom bedehusfamiljer. De här berättelserna återgavs bara inom den egna gruppen och uppfattades

därför som känsliga att nämna för en utomstående, t.ex. fältarbetaren. Motsvarande anklagelser om ekonomiska bedrägerier har religiösa minoriteter i västsvenska kustorter riktat mot familjer tillhörande pingst rörelsen när denna har utgjort den religiösa majoriteten på lokal nivå. Inom "de frie venner" har man vidare förundrat sig över att de som sade sig vara omvända inom "inre mission", kunde anse sig som syndare. En informant fann det egendomligt, när han hörde att en man inledde ett möte i ett av bedehuset med: "Jeg vet ikke om jeg kan åpne møtet, for jeg er så full av synd". Folkloren med kritisk udd mot andra används i sådana sammanhang som ett aktivt instrument i ett spänningsläge där man upplever sin situation som hotad och känner sig i underläge.

I bedehuskretsarna har man å andra sidan berättat med en nedlåtande ton om egendomligheter, som skall ha förekommit på möten hos "de frie venner". En kvinnlig informant fann det märkligt att man där talade i munnen på varandra. Hon åsyftade formerna för tungotal, profetior och vittnesbörd. En annan kvinna framhöll, att "de frie venner" tror att de har sterkere tro enn andre". Folkloren med negativ udd är i dessa fall avsedd att markera gränser nedåt mot en minoritet med en avvikande lärouppfattning. Så länge som den berättas inom den egna gruppen, visar den på latenta motsättningar.

Konflikterna mellan grupperna har emellertid också tagit sig mer öppna uttryck. När en kvinna (f. 1891) hade blivit

döpt som vuxen 1917, ropade andra vid flera tillfällen "gendopper" och "tungetalen" efter henne. Alf Hansen har i självbiografin gett exempel på att ungdomar kunde tala emot det budskap som förkunnades på möten hos "de frie venner". I sånger som man där författade anspelas ibland på det öppna motstånd som man mötte, t.ex.: "Vi følge hva vår bok (Bibeln) har sagt, skjönt flere ser på oss med forakt. De tenker dette er gale ting, men føler sikkert i hjertet sting". En öppen kritik har medlemmar inom "inne mission" även riktat mot att "de frie venner" skulle företräda en lära om syndfrihet hos dem som blivit omvända. Detta menade man stred mot Bibelns budskap (jfr Froholt 1981). Sådana anklagelser har medlemmar inom konkurrerande religiösa rörelser också riktat mot pingstvännar i västsvenska kustorter. Dessa kritiska synpunkter har tydligt medverkat till att flera informanter bland "de frie venner" har tonat ned detta synsätt. Vissa har även förnekat att en sådan lära har förekommit. "Det er bare noget som de har hængt på oss. Det har jeg hørt så mange, mange ganger", uppgår en man (f.1893), som blev medlem 1937. Enligt en medelålders kvinna har omgivningen ansett, att "vi mener oss vaere syndfrie når de ser at vi har så megen glæde".

Under det andra världskriget uppfattade ungdomarna, enligt flera muntliga uppgifter, tungotalet vid mötena som en underhållning som man gärna lyssnade till men även drev gäck med. Detta medverkade till att man inom "de frie venner" blev mer och mer återhållsamma med detta bruk. En av de äldre intervjupersonerna uppgår att han är "forsiktig med

tungotalet, for mange brillerer med det og det er farlig". Konflikterna mellan "de frie venner" och utomstående levde alltså vidare även under den svåra yttre situation som det andra världskriget innebar. Detta pekar på att motsättningsarna var djupgående. Inte ens gemensamma hot utifrån kunde skylla över dem.

4.3. Likheter med andra religiösa grupper

Kan man också spåra några påtagliga likheter i trosföreställningar och normer mellan "de frie venner" och "inne mission"? Man finner först flera gemensamma normer för livsföringen. Båda riktningarna företrädde under förra delen av 1900-talet likartade asketiska/pietistiska ideal i synen på s.k. adiafora, bl. a. dans, kläddräkt och alkohol. Livet var omgärdat av ett flertal regler och förbud som man inom gruppen slog vakt om. Under den första tiden fick kvinnor inom "de frie venner" inte uppträda utan huvudbonad i möteslokalen. De skulle inte klippa håret och det motiverades med aposteln Paulus' ord om att håret har givits åt kvinnorna som en slöja (1 Korintierbrevet 11:15). På den punkten stämmer normerna överens med dem som tidigare rådde inom pingstförsamlingar i västra Sverige. Precis som inom "de frie venner" har man emellertid övergett dem under de senaste årtiondena. fortfarande har en del av kvinnorna bland "de frie venner" uppfattningen att kvinnor inte skall bära långbyxor, åtminstone inte när de vittnar vid möten.

Ännu markantare har avståndstagandet från alkohol varit fram till nu. Genom alkohol och tobak anses man bryta ned sin kropp som, med hänvisning till 1 Korintierbrevet 6:19, uppfattas som den Helige Andes tempel. En meddelare inom "de frie venner" tyckte synd om tre män i hans grannskap, som hade missbrukat alkohol och inte upphörde med det före sin död. Han menade, att de "levde som dranker och døde som dranker. Det er trist liv det å bare ha å tenke på å drikke og drikke og drikke. Og så skal de da inn i evigheten uten håp og uten Gud".

4.4. Kontakter med andre religiøse grupper

Att vissa kontakter har förekommit mellan "de frie venner" och andra religiösa grupper framgår av intervjuuppgifterna om att några av dem enstaka gånger besökte gudstjänster i statskyrkan och möten i bedehusen. Sockenprästen talade också vid något tillfälle i "de frie venners" lokal. Den främsta kontakten med andra familjer har dock skett via deras söndagsskola. Även om föräldrarna inte kom till möten, lät de i stor utsträckning sina barn gå dit. Det gäller både familjer som tillhört "inre mission" och kyrkofolket inom statskyrkan. Deras motivering till att barnen fick gå i söndagsskolan har främst varit, att läraren aldrig berörde lärofrågor, där "de frie venner" har starkt avvikande uppfattningar från "inre mission" och statskyrkan. Alf Hansen har också uppgett, att han medvetet undvek att gå in på sådana frågor. När de ideologiska skilljelinjerna tonades ned, kunde han nå längre ut med budskapet.

Den kännedom som medelålders och yngre informanter har om "de frie venner", härrör i stor utsträckning från deras söndagsskoltid. Det väsentliga i undervisningen var att gå igenom berättelserna i Bibeln och den uppfattningen förmedlade läraren till alla hushåll genom "Søgne budbærer". T.ex. i nr 6 1955 läser man: "Betel" söndagsskole holdes hver søndag kl. 10.30. Send dine barn så sant du kan. De får bare høre det som er godt og nyttig for deg far og mor. Husk det. Der laerer de intet stygt ... Husk at vi vil gjøre alt for dine barn for at de skal bli snille og lydige mot sine foreldre, og ikke å forglemme å bli glad i Jesus... Tenk på barnas beste, som også vil bli foreldrenes beste".

Som något positivt har föräldrar och tidigare söndagsskolbarn även nämnt den myckna sången och musiken, festerna, framför allt julfesterna, och utflykterna under sommaren. Då brukade även flera föräldrar vara med. För att alla skulle få plats vid festerna fick "de frie venner" hyra en profan möteslokal, "Fritun" eller "Folkets hus", som ägs av hantverksföreningen. Genom sin inriktning har denna söndagsskola medverkat till att tona ned tidigare motsättningar. Samtidigt fick "de frie venner" tillfälle att nå fler människor av det uppväxande släktet med det bibliska budskap som man uppfattade som gemensamt för olika religiösa riktningar. Den inriktningen ligger i linje med att "de frie venner", till skillnad från "samfunnet" (se not 2), inte har velat vara en exklusiv, sluten grupp utan etablera många kontakter utåt i samhället. I det sammanhanget blir barnen en viktig målgrupp. En sådan målsättning stäm-

mer också väl med vad pingstförsamlingar i västsvenska kustorter har tillämpat för att nå så många barn och ungdomar som möjligt utanför den egna gruppen med det budskap som man uppfattar som allmänt kristet.

"De frie venner" har hela tiden också bedrivit en livlig upplysningsverksamhet om sina möten vid sidan om söndags-skolverksamheten. Det har skett genom annonser i tidningar, församlingsbladet och affischer, men någon ny uppgångsperiöd i antalet mötesbesök har inte skett efter det andra världskriget. Rekruteringen av nya medlemmar har huvudsakligen skett inom andra och tredje generationen hos de familjer som anslöt sig under inledningsskedet på 1910- och 1920-talen. Detta har lett till att släktbanden, som redan från början var framträdande inom gruppen, har behållits fram till nu. Ett par äldre makar (födda 1893 och 1903) glädde sig över att deras son och dotter liksom sonhustrun, svärsonen samt barnbarnen var troendeöpta och "med på himmelvejen". Att det inte skett någon egentlig nyrekrutering utanför den egna gruppen tyder på att de sociala och ideologiska spärren som tidigare gjorde sig gällande, har fortsatt att spela en roll.

5. Sammanfattning

En första positiv upplevelse av detta gemensamma nordiska fältarbete är att ett diskussionsforum har bildats för forskare inom skilda historiskt orienterade vetenskaper. Vi arbetar med likartade problemställningar i olika nordis-

ka länder. Från olika kompetensområden har vi inspirerat varandra i fråga om problemställningar, metoder och analyser. Genom en regional, komparativ studie som den i Søgne får forskaren en bättre uppfattning om likheter, respektive skillnader i fråga om de kulturella processer som väckelserna utgör. De har varit framträdande just inom olika kustregioner i Norden. Tidpunkten för de stora väckelserna i Bohuslän och södra Norges kustbygder har i stor utsträckning sammanfallit. Det gäller 1870-talet, 1909, slutet av 1910-talet och början av 1920-talet, 1928, 1933-34 och 1940-talet. Denna parallellitet stärker min uppfattning, grundad på undersökningar i västsvenska kustorter, att väckelserna på lokalt plan sker i intervaller. Starka väckelsestider har följts av nedgångsperioder, som snart har inträtt och som bl.a. har kännetecknats av motsättningar inom gruppen. Efter ett antal år har nedgången följts av nya markanta väckelser. En sådan parallell utveckling mellan olika kustregioneri Norden ger också anvisningar om att lokala väckelser inte får lösräckas ur ett större sammanhang, vad som händer på makroplanet både i form av ekonomisk utveckling och ideologiska strömningar. Erfarenheterna från mina undersökningar tyder på att ekonomi, social struktur, ideologi, ledarpersoner och individernas personliga upplevelser inte var och en för sig men tillsammans kan förklara komplexiteten i den utveckling som har skett i fråga om väckelserörelserna under de senaste hundra åren.

NOTER

1. En del av uppteckningarna efter äldre meddelare, som nu är döda, har getts ut i skriftserien "I manns minne" och omfattar hela Norge (t.ex. Agder 1974, jfr Lunde 1969).
2. En helt annan religiös minoritet och frikyrka i Søgne, som jag behandlar i annat sammanhang, är "samfunnet", även kallat "de sterkt troende" eller "lommeländingene" efter förgrundsgestalten Bernt B. Lomeland (1836-1901) (Handeland 1936, Gundersen 1962, Fossdal 1975). Denna rörelse uppstod i södra Norge 1890 som en reaktion eller proteströrelse riktad emot förändringar i lära och ritual inom den norska statskyrkan. Fram till nu har den noga slagit vakt om de äldre kyrkliga böckerna, bl.a. Thomas Kingos (1634-1703) psalmbok. Den påminner om "de starke jyder" i Danmark, som studeras av historiker i Århus, och "de förstfödda" bland laestadianerna i norra Finland och Sverige, som sociologen Kirsti Suolinna, Helsingfors, undersöker. "Samfunnet" är mycket slutet mot omvärlden för att medlemmarna inte skall påverkas av nya idéer utifrån. De påtagliga gränserna utåt markeras bl.a. genom en egen skola och kyrkogård samt förbud mot äktenskap med utomstående. Man besöker ogärna andra människors hem.

3. Protokollen finns i Statsarkivet i Kristiansand.

LITTERATUR

- Agder i manns minne. 1974. Red. av B. Slettan & H. Try. Oslo.
- Balle-Petersen, M. 1981: The Holy Danes, Ethnologica Scandinavica.
- Bloch-Hoell, N. 1956: Pinselwegelesen. Oslo.
- Fossdal, T. 1975: Lekmannsbegelsen i Kristiansand, stenc. avhandling i historia i Trondheim.

- Froholt, A. 1981: Erik Andersen Nordqvell. En biografi. Moss.
- Gormsen, G. 1980: Bedsted i Sønderjylland, Fiere landsbyer. Khvn.
- Gundersen, S. 1962: "Samfundet" - en eksklusiv menighet på Sørlandet, Årbok for Agder bispedømme.
- Handeland, O. 1936: Vår løy sin g. 3. Bergen.
- Handeland, O. 1948: Kristeliv på Agder. Oslo.
- Hansen, A. 1961: Mitt livsløp. Søgne.
- Ludvigsen, P. 1981: Kattegåt-Skagerreks kulturhistorie under 1800-talet, Skårgråd.
- Lundby, K. 1980: Mellem vekelse og velferd. Bymisjon oppog nedgangstider. Oslo.
- Lunde, P. 1969: Folkeminnene frå Søgne. Utg. av H. Try. Oslo.
- Molland, E. 1979: Norges kirkehistorie idet 19. århundre. 1-2. Oslo.
- Nome, J. 1943: Det norske misjonselskaps historie i norsk kirkehistorie. 1-2. Stavanger.
- Oftestad, B. 1982: Vekelsene og samfunnet, Kirken, krisen og kirgen. Red. av S. Ugelvik Larsen & Montgomerly. Oslo.
- Det religiøse Norge. 1977. Red. av P. Repstad. Oslo
- Repstad, L. 1973: Søgne menighetets forening 1873-1973. Kristiansand.
- Repstad, P. 1981: Mellom himmel og jord. Oslo.
- Ropeid, A. 1974: Das norwegische Versammlungshaus, Ethnologica Scandinavica.
- Sandsdalen, U. 1980: "Forvillelsen". En vekkelse i Øst-Telemark i 1840-åra, stenc. magisteravhandling i folkeminnevitenskap i Oslo.

- Schou Pedersen, A.-L. 1982: I n d r e m i s s i o n o g d e n l o k a l e b a s i s o r g a n i s e r i n g, stenc. avhandling i historia i Arhus.
- Skadsen, M. 1981: V i e r e n o g s a m m e f l o k k. L e k m a n n s b e v e g e l s e n i T u n e f r a m t i l 1940, stenc. magisteravhandling i folkelivsgranskning i Oslo.
- S ø g n e b u d b a e r e r. 1954-63. Søgne.
- Try, H. 1969: G a r d s s k i p n a d o g b o n d e n a e r i n g. Oslo.
- Aagedal, O. 1983: T r u i N o r g e, D e t m o d e r n e N o r g e. 4. Oslo.

"DE FRIE VENNER." EN KOMMENTAR

Anders Gustavssons utgreiing om "De frie venner" i Søgne er en detaljrik beskrivelse laget av en innsiktsfull observatør med store bakgrunnskunnskaper. Artikkelen bygger på et rikt spekter av kilder, og det er vanskelig for en lokalkjent å finne feilaktige eller misvisende opplysninger om det stedlige miljø. Det er knapt laget en så utførlig utgreiing om en av denne bevegelsens lokale grupperinger før.

I innledningen til artikkelen er det skissert flere vidtrekkende spørsmålsstillinger, som forfatteren til dels søker å besvare gjennom den videre framstilling. Men artikkelen illustrerer også enkelte risikomoment det innebærer å anvende mer allmenne problemstillinger på en så liten og lokalt avgrenset gruppering som "De frie venner" i Søgne.

"De frie venner" er en liten gruppering, også sett i forhold til det frivillige og lekmannsdominerte kristelige arbeidet i bygda totalt. Hovedtyngden av dette foregår innen statskirkens rammer, og de fleste veikingsbevegelser gjennom årene har også funnet sted innen denne rammen, i mer eller mindre intimt samarbeid med prest, menighetsforening osv. Av litt eldre grupperinger som driver sitt arbeid utenfor statskirkens rammer finner en i Søgne foruten "De frie venner" og "Samfunnet" (Lomelendingene) en flokk adventister. "Sambandet" (Norsk Luthersk Misjonssamband) har også tradisjonelt ønsket å arbeide relativt selvstendig i forhold til den offisielle kirken, selv om medlemmene der også er medlemmer av statskirken, og selv om det bare er nyanser når det gjelder læresyn.

Men fordi "De frie venner" er så få, må en også være meget forsiktig med å forklare deres virksomhet på bakgrunn av allmenne forhold og allmenne endringstendenser i lokalsamfunnet. De er ikke representative for det frivillige kristelige arbeidet i bygda. Dette framgår vel egentlig av

artikkelen, men bør understrekes sterkt, ikke minst fordi artikkelforfatteren gjør visse forsøk på å forklare framveksten av grupperingen og variasjoner i tilslutning over tid med utgangspunkt i generelle sosiale og økonomiske trekk i bygda. Dette er - ikke minst med tanke på sammenligninger med andre lokalsamfunn - en meget viktig problemstilling. Men det er også et vanskelig problem.

Forfatteren slår fast at "De frie venner"s gruppering i Søgne vokste fram i 1920-årene og like før. Han trekker - meget forsiktig - paralleller til egne undersøkelser fra Vest-Sveriges kyst. Der var store vekkelser i 1920-årene samtidig som fiskerinæringen hadde en økonomisk nedgangsperiode med mindre fangster og lavere priser. Mange forsøkte under første verdenskrig skapte usikkerhet blant kystfolket som måtte ferdes på havet.

Det synes på det nåværende tidspunkt meget vanskelig å få noe videre ut av tilsvarende refleksjoner når det gjelder "De frie venner" i Søgne. For det første er det som nevnt tale om en så liten gruppering at det er vanskelig å vurdere den ut fra allmenne økonomiske og sosiale forhold i bygda uten å trekke inn resten av den frivillige religiøse virksomheten i lokalsamfunnet.

For det andre finnes det ikke nå skikkelig oversikt over konjunkturer og variasjoner i økonomiske forhold for Søgne i denne perioden, og enda mindre finnes det utgreiinger som kan si noe om ulike yrkesgrupperinger i bygda i så måte. Slike oversikter/utgreiinger torde være nødvendige om en skulle kunne komme videre. Landsomfattende oversyn er ikke nok. Det er i denne forbindelsen naturlig å nevne Knut Lundbys forsøk på å se sammenhengen mellom konjunkturer og vektingsbevegelser (Knut Lundby: Vekkelser og konjunkturer. NAVFs Rettleingskontor for Samfunnsvitenskapleg Forskarutdanning, Forskningsrapport nr. 032. Avdeling for samfunnsfag, Universitetet i Trondheim, 1980.) Lundby finner i landsmålestokk godt samsvar mellom vekkingen og konjunkturer slik at de første gjerne kommer i begynnelsen av oppgangsperioder - trolig som en retardert virkning av ned-

gangen. Men med de store variasjonene fra distrikt til distrikt og fra gruppe til gruppe er det vanskelig å bruke en undersøkelse som denne til å analysere forholdene lokalt. I Lundbys skjema er forøvrig tida fra 1916 til 1926 angitt som en nedgangsperiode.

For det tredje er det vanskelig å se at "De frie venner" i Søgne hadde særlig appell blant fiskere og sjøfolk. Det kan snarere se ut som om disse helst sognet til religiøse grupperinger og foreninger innen statskirken der ikke minst mange fiskere var aktive.

En kan vel si at de fleste "frie venner" hørte heime i et relativt begrenset område midt i bygda i grensestrøkene mellom gardene Sangvig, Stausland, Tangvall, Kleppland. Dette var et område der det vokste fram en del bebyggelse på 1800- og 1900-tallet, utenom de ordinære gamle gardstunene. Mange som ikke hadde tilknytning til jordbruk og gardsdrift bosatte seg her. Bebyggelsen kan kanskje sies å ha et spesielt preg. Ikke få var tilflyttere. Mange av husene var små, og få av bositerne var velstående. Men området lå et godt stykke fra sjøen. Det bodde ingen fiskere her, og knapt særlig mange sjøfolk.

Konklusjonen må bli at det er vanskelig å sette en begivelse som "De frie venner" i forhold til økonomiske og sosiale faktorer i et lokalsamfunn uten en atskilning breiere granskning av vedkommende lokalsamfunn enn det er mulig i en så pass begrenset undersøkelse som Anders Gustavssons. Denne konklusjonen vil vel også forfatteren langt på vei være enig i. Så viktig som denne tilnæringsmåten er, må en da spørre seg om det er mulig å gjøre noe med problemene. Det burde ikke være uoverkommelig å lage en enkel oversikt over økonomiske opp- og nedgangsperioder lokalt, ved hjelp av enkle statistiske oppgaver (ligningsopplysninger, priser, avholdte økonomiske tvangsforretninger osv.). Vanskeligere vil det være å skjelne mellom ulike yrkesgrupper i så måte. Individuell kartlegging av medlemmer eller tilhengere av en bevegelse på grunnlag av opplysninger i offentlige arkiv vil væ-

re vanskelig for dette hundreåret på grunn av klausurering. For en gruppering som "De frie venner" vil det også være problemer med avgrensing overfor andre grupper da det ikke er tale om en forening med medlemslister, men om mange grader av tilknytning. Kanskje kunne en skille ut de voksendøpte. Men det ville bli en nokså liten gruppe. Mange flere gikk mer eller mindre regelmessig på møtene.

Den løse organiseringen av "De frie venner" synes forøvrig særskilt interessant. En skulle gjerne ha sett undersøkt årsakene til at det ikke er blitt dannet noen særskilt forening eller organisasjon for "vennene".

Det er naturlig å sammenligne med de tidlige haugianerne som heller ikke organiserte seg i foreninger, men dannet uformelle "vennesamfunn" med noen få "ældste" som midtpunkt. Til en viss grad kan haugianernes holdning forklares med at "associationsanden" ennå var lite utbredt først på 1800-tallet, og at konventikkelplakaten og ståtens forhold til dissenterne og sektariske bevegelser kanskje skremte fra å danne foreninger. Men det ville ha vært interessant å se hele fenomenet i sammenheng: i hvilken grad religiøse retninger og grupperinger har gjort seg bruk av eller latt være å gjøre seg bruk av "association"-prinsippet i dette og forrige hundreår.

Hans Try